

Oud Utrecht 5

MEETING
VOOR
ALGEMEEN KIESRECHT
OP
Zondag 11 September a.s.
AAN HET LEIDSCHÉ VEER.
SPREKERS:
DR. J. VAN LEEUWEN
EN
W. A. VAN ACHTERBERGH
MUZIEK EN ZANG. AANVANG 1 UUR.
VERTREK VAN DEN OPTOCHT
12 uur van het Lucas Bolwerk.
S. D. A. P., alld. Utrecht. - Utr. Bestuursd. afd.

**Utrecht en 100 jaar
algemeen kiesrecht**

Historische vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en regio Utrecht.

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / secretariaat@oud-utrecht.nl / (06) 347 89 416 **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl.

Digitale nieuwsbrief (redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl) wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden, aanmelden voor niet-leden kan via www.oud-utrecht.nl/service/contact.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 91e jaargang nr. 5 / oktober 2018 / ISSN 1380-7137

Tijdschrift Oud-Utrecht is een uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 6/2018: 30 oktober 2018.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres:** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Lakenvelderstraat 20, 3573 SG Utrecht.

Publicatierechten van de opgenomen illustraties zijn naar beste intentie geregeld. Een ieder die meent dat zijn of haar rechten zijn overtreden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten € 4,50 (themanummers € 7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Oplages van 1 tot 110.075

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

Hier uw advertentie?

meer informatie via
penningmeester@oud-utrecht.nl

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

116

Ido de Haan

Het algemeen kiesrecht: Utrecht als spiegel van de nationalisering van de politiek

126

Vincent van der Burg

Het dorp Zeist aan de vooravond van algemeen kiesrecht
Het censuskiesrecht voor de gemeenteraad van 1851-1919

132

Ron de Jong en Kaz Gommans

De strijd om de Utrechtse kiezer
Verkiezingscampagnes onder een nieuw kiesstelsel en algemeen kiesrecht

138

Els Kloek

Clara Wichmann en de strijd voor het vrouwenkiesrecht

146

Lisette le Blanc

Socialisten versus Liberalen: verkiezingsstrijd in politieke prenten

152

Signalement

155

Paul Krijnen

November 1918: 'Een Utrechtsche Staatsgreep'

162

Jeanet Benschop

Het succes van de SDAP bij de Utrechtse gemeenteraadsverkiezingen van 1919

167

Agenda

Ton van den Berg

Markante Vooroorlogse Utrechtse politici

125 Otto Kettlitz

131 Hendrika Berendina Bakhuis-Wolters

145 Henk van Oosten

154 Alex van Lynden van Sandenburg

161 Mejjuffrouw A.A.M. Hutten

Utrecht en 100 jaar algemeen kiesrecht

Tussen 1917 en 1919 vond een belangrijke verandering plaats in ons democratisch stelsel. Door de invoering van het algemeen kiesrecht, eerst voor mannen (1917), twee jaar later ook voor vrouwen (1919) mocht iedereen van 25 jaar of ouder kiezen en kon iedereen boven de 30 gekozen worden voor gemeenteraad, Provinciale Staten of Tweede Kamer. Voor die tijd bepaalde maatschappelijke welstand (inkomen, bezit, opleiding) wie er stemgerechtigd was. In het bestaande districtenstelsel - in 1917 vervangen door een systeem van evenredige vertegenwoordiging - leidde dat tot een dominantie van conservatief-liberale bestuurders die decennialang de dienst uitmaakten.

De eerste verkiezingen in het nieuwe kiesstelsel zorgden voor nieuwe politieke verhoudingen en een andere politieke cultuur waarin partijprogramma's en verkiezingscampagnes een belangrijker rol speelden dan daarvoor. Partijen moesten harder vechten om de gunst van de kiezer en dat onder sociale omstandigheden - een verarmd Nederland aan het eind van de Eerste Wereldoorlog - die bepaald ongunstig waren.

De laat 19e-eeuwse en vroeg 20e-eeuwse (partij)politieke geschiedenis van Utrecht is nog weinig onderzocht. In dit themanummer wordt allereerst verkend hoe de overgang van een census- naar een algemeen kiesrecht in Utrecht en omstreken verliep en op welke manieren (campagnes, propagandamateriaal, affiches) verschillende partijen de gunst van het nieuwe electoraat probeerden te verwerven. De Utrechtse politiek blijkt dan niet alleen een weerspiegeling maar zelfs een voorafspiegeling te zijn van ontwikkelingen op nationaal niveau. En ook in Utrecht wapenden bestuurders en burgers zich in november 1918 tegen een socialistische revolutie, niet alleen met maatregelen maar ook met karabijnen.

Op de vraag hoe de strijd om algemeen en vrouwenkiesrecht in Utrecht precies verliep, kan dit nummer - deels door gebrek aan (toegankelijke) bronnen - slechts voorlopige antwoorden geven. Wel is duidelijk dat er tussen en binnen de organisaties die opkwamen voor vrouwenkiesrecht soms heftig botsende ideeën bestonden over de gewenste reikwijdte van de emancipatiestrijd. We hopen daaraan in 2019 - bij de herdenking van 100 jaar vrouwenkiesrecht - meer aandacht te besteden.

De redactie

□ OMSLAG: DEELNEMERS AAN DE LANDELIJKE DEMONSTRATIE VOOR ALGEMEEN KIESRECHT OP HET VREDENBURG, 17 SEPTEMBER 1905; FOTO JOHAN MOESMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL
INZET: POSTER UTRECHTSCHES BESTUURDERSBOND SDAP, AFD. UTRECHT 1910 | COLLECTIE IISG AMSTERDAM

Het algemeen kiesrecht

Utrecht als spiegel van de nationalisering van de politiek

De invoering van het algemeen kiesrecht en de afschaffing van het censuskiesrecht en het districtenstelsel sloegen de grondslag weg waarop de hele voorgaande eeuw de macht van lokale notabelen was gebaseerd. Vanaf 1917 brachten verkiezingen - ook die voor de Gemeenteraad en de Provinciale Staten - de verhoudingen tussen politieke groeperingen op nationaal niveau tot uitdrukking. De Utrechtse politiek vormde niet alleen een weerspiegeling, maar zelfs een voorafspiegeling daarvan.

In het licht van het nationale karakter van het politieke bestel dat in 1917 tot stand kwam, lijkt het tegenstrijdig deze gebeurtenis van

uit Utrechts perspectief te willen bespreken. Maar weinig pleit voor de stelling dat Utrecht als brandpunt van de nationale geschiede-

Deelnemers aan de 'grootte nationale betooging' op 17 september 1905 in Utrecht, georganiseerd door het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht. Na afloop van een bijeenkomst aan de Vossegatsche dijk trok 'een stoet met muziek' door de stad tot op het Vredenburg (foto). 'Overal [...] was 't zwart van menschen', volgens het Utrechtsch Nieuwsblad twee dagen later.

□ FOTO JOH. A. MOESMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

nis beschouwd kan worden. De Unie van 1579 zou nog de suggestie kunnen wekken dat Utrecht de bakermat van de nationale staat is, maar het is eerder bij toeval de plek waar deze gewestelijke samenwerking tot stand kwam en het resultaat was een Republiek getekend door

provinciale verscheidenheid. Evenmin overtuigend is de gedachte dat de Utrechtse geschiedenis op het knooppunt van wegen in het midden van het land beter uitdrukking geeft aan het nationale karakter dan Amsterdam, Den Haag of enig andere plek in Nederland. Waarom zou in Utrecht het nationale aspect beter tot uitdrukking komen dan in Hilversum, Breda of bijvoorbeeld Apeldoorn, dat in maart 2018 nog de twijfelachtige eer had om uitgeroepen te worden tot 'meest gemiddelde gemeente van Nederland'?¹

Er zijn twee steekhoudender redenen om de totstandkoming van het nationale politieke bestel in 1917 toch vanuit Utrechts perspectief te bespreken. De eerste is dat juist in contrast met lokale Utrechtse omstandigheden de contouren van het nationale bestel beter zichtbaar worden. En ten tweede wordt de betekenis van 1917 het duidelijkst als we onderzoeken hoe nationale verhoudingen op het lokale, Utrechtse niveau doorwerken. Anders gezegd: in de spiegel van de Utrechtse geschiedenis wordt duidelijk wat de nationalisering van de politiek in 1917 behelst heeft.

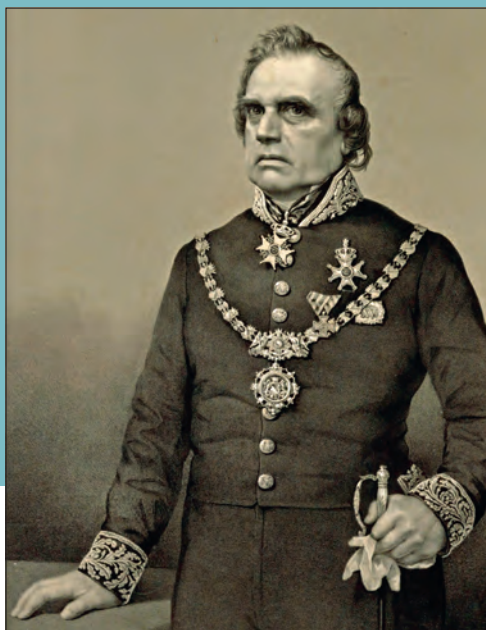
1848: lokale notabelen aan de macht

In het politieke bestel in de eeuw voorafgaand aan 1917 werd om de macht gestreden tussen de regering die tot halverwege de eeuw nauw verknoopt bleef met het hof, en de notabelen die hun invloed ontleenden aan hun contacten met standsgenoten, aan hun geld en bovenal aan hun lokale gezag. De Grond-

Onder het censuskiesrecht was de politieke macht vooral in handen van een kleine groep notabelen. Zo zaten de zeven oud-bestuursleden uit de periode 1852-1892 van de Utrechtsche Handelssociëteit die hier geportretteerd worden - onder hen de liberaal gezinde W.H. de Heus en J.B. Muralt - allen vaak jarenlang in de gemeenteraad. Reiger was van 1891 tot 1908 bovendien burgemeester van Utrecht. Alleen Duyvis was kortstondig lid van de Tweede Kamer, maar dan voor het kiesdistrict Haarlem.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Mr. N.P.J. Kien (links), die gold als een conservatief regent, was bijna veertig jaar (1839-1878) burgemeester van Utrecht. Daarnaast zat hij twintig jaar in de Tweede Kamer (1845-1848 en 1858-1875). De antirevolutionnaire H.A.M. van Asch van Wijck (rechts) was de eerste die in Utrecht het conservatief-liberale bastion doorbrak.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

wetsherziening van 1848 leidde ertoe dat de notabelen hun macht in directe verkiezingen voor de Tweede Kamer effectiever tot gelding konden brengen en met de uitgebreide bevoegdheden van het parlement dwingend konden opleggen. Het aantal kiesgerechtigden was onder het censuskiesrecht nog steeds zeer beperkt, en door de verhoging van de lokale census in sommige plaatsen na 1848 zelfs beperkter dan voorheen. De nieuwe Grondwet schreef voor dat per 45.000 inwoners een afgevaardigde gekozen moest worden, met als gevolg dat met de groei van de bevolking ook het aantal zetels toenam, van 68 naar 86 aan het einde van de eeuw. Kiezen deden de kiezers thuis, door op een stemformulier de naam van een geschikte kandidaat te schrijven en dat bij het stembureau in te dienen. Bij gebrek aan officiële kandidatenlijsten waren dit in het algemeen de heren die in lokaal aanzien stonden of als zodanig door een lokale kiesvereniging waren aanbevolen. De opkomst was laag, de verandering van kiezersvoorkeuren gering. Zoals altijd met een districtenstelsel hadden kandidaten van minderheden bovendien nauwelijks een kans een zetel te verove-

ren. Zelfs als ze op landelijk niveau een aanzienlijk percentage van de stemmen wisten te vergaren, was de keuze voor progressieve en politiek of religieus radicale kandidaten meestal een weggegooid stem. Ook in Utrecht garandeerden censuskiesrecht en districtenstelsel tezamen de dominantie van de conservatief-liberaal gezinde burgerij. Binnen die beperkte bandbreedte bestonden overigens wel spanningen tussen conservatieven en liberalen. Die kreeg na de Aprilbeweging van 1853 ook electoraal gestalte toen de conservatieve burgemeester N.P.J. Kien tegenwerking ondervond van meer liberaal gezinden in de kringen van de Handelsmaatschappij en de Utrechtsche Kiezers Vereeniging (UKV) onder leiding van de fabrikant W.H. de Heus en de advocaat J.L.B. Muralt. Hoewel zij lokaal enige tegenmacht wisten te organiseren, vaardigde het Utrechtse kiesdistrict onveranderlijk conservatief-liberalen als J.K. van Golstein en burgemeester Kien af naar de Tweede Kamer. Zo domineerde de conservatief-liberale burgerij tot na de eeuwwisseling zowel de Utrechtse gemeentepolitiek als de Tweede-Kamerverkiezingen in het district Utrecht.

Het conservatief-liberale bastion werd als eerste doorbroken door de antirevolutionaire regent H.A.M. van Asch van Wijck die in 1853 de Tweede-Kamerzetel van het Utrechtse district korte tijd bezet wist te houden. Katholieken hadden in 1879 drie gemeenteraadsleden verkozen weten te krijgen, maar pas bij de verkiezingen van 1897 werd ook een katholieke afgevaardigde, J.W. Bergansius, vanuit Utrecht naar de Tweede Kamer gestuurd. De eerste arbeider in de gemeenteraad was de antisocialistische steendrukker J.J.H. Pijpers, die in 1891 namens de UKV gekozen werd. Het eerste socialistische raadslid, J. Oudegeest, trad in 1899 aan; landelijk koos het district Utrecht pas in 1913 de eerste sociaaldemocraat, de predikantszoon J. van Leeuwen.² Zolang het kiesrecht voorbehouden bleef aan de vermogende burgerij die in ieder district eenvoudig een meerderheid voor een kandidaat uit de eigen kring kon vinden, bleef de invloed van andere groepen beperkt. Dat veranderde pas definitief met de invoering van het algemeen kiesrecht.

1917: einde van het provincialisme

De Grondwetsherziening van 1917 is de geschiedenis ingegaan als de Pacificatie, waarin de politieke tegenstellingen in de Schoolstrijd en de kiesrechtstrijd in een politieke koehandel van hun explosieve lading zou zijn ontdaan. Hoewel de besluitvorming hierover was uitgewerkt in een Pacificatiecommissie, was de reden dat er over deze politiek bri-

sante kwesties een vergelijk tot stand kwam niet zozeer dat de nood zo hoog was dat een oplossing niet langer kon wachten. Eerder waren de partijen elkaar al zo ver genaderd dat een oplossing eenvoudig gevonden kon worden. Zo was de financiële gelijkberechtiging van openbaar en bijzonder onderwijs in principe met de Grondwetsherziening van 1887 al beklonken.

Ook het algemeen kiesrecht werd in Nederland uiteindelijk ingevoerd omdat eigenlijk niemand nog een geldige reden kon bedenken om er tegen te zijn. Thorbecke had al bepleit dat in een staat gebaseerd op algemeen staatsburgerschap het algemeen kiesrecht de regel, uitsluiting daarvan de uitzondering was die bijzondere rechtvaardiging vergde. En ook had Thorbecke voorzien dat een censuskiesrecht, gebaseerd op de hoogte van de belastingaanslag (en dus feitelijk op de omvang van het vermogen waarover dat geheven werd) zou uitmonden in onrecht in een kapitalistische samenleving waarin 'negentig van de honderd vruchteloos zwoegen om door eigen vlijt den prijs der stemgeregtigdheid goed te maken'.³

Al met de Grondwetsherziening van 1887 was het censuskiesrecht vervangen door het zogeheten 'caoutchouc-artikel', waarin het kiesrecht gebonden werd aan verder niet gespecificeerde 'kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke

V.l.n.r.: J.R. Thorbecke, voorzitter van de Staatscommissie die in 1848 een nieuwe Grondwet ontwierp, J. Tak van Poortvliet, de minister van Binnenlandse Zaken wiens voorstel tot uitbreiding van het kiesrecht in 1894 het niet haalde en zijn opvolger S. van Houten die dat twee jaar later wél realiseerde.

□ FOTO R. SEVERIN | HAAGS GEMEENTEARCHIEF; HOUTGRAVURE WALTER | NCRD; FOTO M. VERVEER | IISG AMSTERDAM

welstand', waarvan overigens wel - en voor het eerst - vastgesteld werd dat vrouwen die niet vertoonden. De discussie over de aard van die kenteekenen bereikte een hoogtepunt in 1894, toen het uiterst complexe voorstel voor uitbreiding van het kiesrecht van de liberale minister van Binnenlandse Zaken J. Tak van Poortvliet tot grote verdeeldheid maar niet tot een besluit leidde. Een nieuw voorstel van zijn opvolger S. van Houten resulteerde twee jaar later in een verdubbeling van het electoraat naar 600.000 kiezers. Bovendien werd vastgesteld dat de Tweede Kamer honderd vaste zetels zou hebben, waarvoor de vertegenwoordigers per district op basis van een kandidatenlijst en in een geheime stemming - in een stemhokje op het stembureau - gekozen moesten worden.

Hoewel de bezwaren van een beperkt kiesrecht en het districtenstelsel niet ongedaan waren gemaakt, vergde de schaalvergroting van 1896 al een versterking van de politieke organisatie van kandidaten. Ze moesten nu op een lijst zien te komen en bovendien de steun mobiliseren van een veel omvangrijker electoraat dan voorheen. In plaats van lokaal gezag werd ideologische uitstraling een

steeds belangrijker graadmeter van electoraal succes. De bezwaren tegen beperkingen aan het kiesrecht raakten zo steeds verder ondergraven en bovendien werd de marginalisering van minderheden in het districtenstelsel steeds meer als onrechtvaardigheid ervaren.

Nadat in de jaren voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog het kiesrecht stapsgewijs verder werd uitgebreid, zette de liberale eerste minister P.W.A. Cort van der Linden in 1915 de definitieve stap. Hij diende een voorstel in voor een algemeen kiesrecht, dat in beginsel ook vrouwen zou insluiten, en een systeem van evenredige vertegenwoordiging, waarmee de volksvertegenwoordiging een betere afspiegeling van de verscheidenheid in de samenleving zou bieden dan met een districtenstelsel.⁴

In de Memorie van Toelichting bij het voorstel noemde Cort van der Linden het een 'vrucht van een historische ontwikkeling' dat uit 'vergelijking van geroepenen en uitgestotenen het ontbreken van een rechtsgrond der uitsluiting' was gebleken. De reden daarvoor was niet dat het voorheen uitgesloten deel van de Nederlandse burgers zoveel verstandiger was geworden. Integendeel:

De Voorzitter: "Verlangt iemand hoofdelijke stemming over de Wet in haar geheel?" (Doodsche stilte, behalve hier en daar een licht snorken) "Niemand?" "Dan is de Wet aangenomen." Uit: *De Kroniek. Een Algemeen Weekblad*, 14 juni 1896.

□ TEKENING W.A. VAN KONIJNENBURG | IISG AMSTERDAM

de reden dat niemand nog van het algemeen kiesrecht uitgesloten kon worden was de groeiende 'moeilijkheid der op te lossen vraagstukken, onvermijdelijk bij de uitbreiding der Staatstaak in het zich krachtig ontwikkelend sociale leven'. Anders gezegd: niemand kon de complexiteit van politieke vraagstukken nog overzien, en er was dan ook niet langer de mogelijkheid een specifieke groep een 'bijzondere electorale begaafdheid' toe te schrijven.

Dit had volgens Cort radicale gevolgen voor de manier waarop politiek werd bedreven: 'De individualiteit der kiezers is ondergegaan in de massa.' Dat was letterlijk al veel langer het geval: in de opeenvolgende uitbreidingen van het kiesrecht was het electoraat voorafgaand aan het algemeen kiesrecht al gegroeid tot een miljoen mannen. Na 1917 groeide dat aantal verder, maar was de schaal niet fundamenteel anders: er kwam nog een half miljoen mannelijke kiezers bij, die toen ook vrouwen konden kiezen.⁵ Met de invoering van het actieve vrouwenkiesrecht in 1919 verdubbelde het electoraat vervolgens tot drie mil-

joen. Electorale strijd werd daarmee een zaak van de 'partijgroepeering met hare parlementaire fractiën, fractiebesturen en fractievergaderingen, met hare extraparlamentaire

organisatie, met hare verkiezingsleuzen, partij-leiders en propagandisten'. In zulke omstandigheden kon van de kiezer niet langer 'bekwaamheid tot oordeelen over tal van vragen van Staatsbeleid' worden gevergd, 'maar alleen eene zoodanige belangstelling in de publieke zaak dat hij zich reenschap geeft met de beginselen van welke politieke party hij zich het best kan vereenigen.'⁶

De gestage uitbreiding van het electoraat en de afschaffing van het districtenstelsel leidde tot een nationalisering van de politiek. De keuze van volksvertegenwoordigers was

Politieke prent door Albert Hahn uit *De Notenkraker* 20 september 1908

□ IISG AMSTERDAM

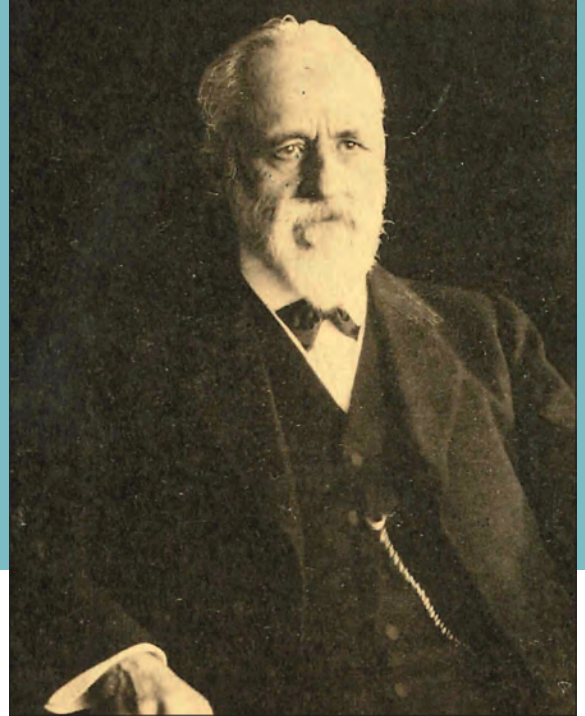

niet langer gebaseerd op een persoonlijke band met hun kiezers. In plaats daarvan oriënteerden kiezers zich op de programma's van landelijke politieke partijen, uitgedragen door partijleiders en lokale propagandisten, die niet langer op persoonlijk gezag, maar met een beroep op ideologische bevoegenheid de eigen achterban trachtten te mobiliseren. De persoonlijkheid van politici speelde nog steeds een rol, maar die betrof niet langer de sociale band tussen notabelen die elkaar kenden, maar moest tot uitdrukking komen in een individueel charisma waarmee de partijleiders een anonieme massa van volgelingen tot een gang naar de stembus probeerden te bewegen.

1918 in Utrechts perspectief

Op 3 juli 1918 werden er voor het eerst verkiezingen voor de Tweede Kamer gehouden op basis van het algemeen mannenkiesrecht en passief vrouwenkiesrecht. Onmiddellijk werd duidelijk hoezeer het nieuwe kiesstelsel behalve tot nieuwe politieke machtsverhoudingen ook tot een nieuwe politieke cultuur had geleid. Nieuwe kiezers en kandidaten van allerlei pluimage manifesteerden zich op straat, met een hoofdrol voor 'propagandisten' die ieder voor hun eigen partij in eigen bewoordingen maar ook in opvallende gelijkvormigheid de kiezers op de been probeerden te brengen. De conservatief-liberale groeperingen probeerden zich aan de nieuwe tijd aan te passen maar zagen hun bangste vermoedens bevestigd.

In Utrecht waren om te beginnen de katholieken actief. Zij werden tot stemmen aangespoord door A.I.M.J. baron van Wijnbergen, die behalve lid van de Pacificatiecommissie en erkend socialistenvreter, voorzitter was van de Algemeene Bond van Roomsche-Katholieke Kiesverenigingen (de voorloper van de Roomsche-Katholieke Staatspartij, RKSP). Op de jaarvergadering van de Algemeene Bond op 13 mei 1918 in Utrecht had hij zijn gehoor gewaarschuwd: 'Al geven sommigen meer en meer blijk iets goeds uitsluitend te verwachten "van onderop", bedenken we, dat de zegen des Hemels, die ook voor het welslagen van onzen politieke arbeid onmisbaar is, nog steeds van Boven komt, en verzuimen we daarom niet te bidden, veel en hartelijk te bid-

De liberale minister-president P.W.A. Cort van der Linden diende in 1915 een voorstel in voor een algemeen kiesrecht en een evenredig kiessysteem.

□ PRODEMOS - HUIS VOOR DEMOCRATIE EN RECHTSSTAAT

den, dat de uitslag van den verkiezingsstrijd, die we gaan voeren, moge strekken tot meerdere eere Gods.' Die hulp van hogerhand werd kracht bijgezet op de Propagandisten-Vergadering die een maand later in Utrecht was belegd met het besluit 'om op de Zondag vóór de verkiezingen, dus op 30 juni, allen tot H. Com-

Prentbriefkaart uit 1915 voor algemeen kiesrecht

□ TEKENING JOHN JANSSENS | PRODEMOS - HUIS VOOR DEMOCRATIE EN RECHTSSTAAT

Poster Provinciaal Comité voor Algemeen Kiesrecht in Utrecht

□ IISG AMSTERDAM

munie te naderen, om daardoor onze hulde van geloof, van vertrouwen en liefde aan te bieden aan het koninklijk Hart van Jezus, Wiens zegeningen wij tevens afbidden over al het propagandawerk, in deze maand verricht. [...] Een georganiseerd gebed is misschien nog de grootste propaganda, welke in deze dagen kan worden gevoerd.⁷

Ook de Christelijk Historische Unie hield zijn landelijke verkiezingsbijeenkomst in Utrecht. Unievoorman J.R. Slotemaker de Bruïne had in zijn redevoering 'een speciaal Utrechts woord', namelijk dat ondanks 'de geestelijke signatuur van de stad Utrecht' veel mensen toch liberaal stemmen, omdat ze is wijs gemaakt dat 'de verkiezing van vrij-liberalen het eenige middel is tot wering van dreigende gevaren. Het Utrechtsch Dagblad wil de verkiezing van vrij-liberalen ter afwering van het gevaar eener socialistischen regeering, de Stemmen voor Waarheid en Vrede ter vermijding van het gevaar eener roomsche regeering.' Dat achtte Slotemaker een misvatting, niet alleen omdat de liberalen geen oog hadden voor het lot van de arbeider,

maar vooral omdat ze bereid bleken een Nederlands gezantschap bij de paus te aanvaarden - wat de Christelijk-Historische achterban nog steeds vervloekte.⁸

De toonzetting ter linkerzijde was heel anders. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) manifesteerde zich overal in het land met verkiezingsbijeenkomsten. Opvallend daarbij was niet alleen het optimisme dat het kiesrecht van 'zelfs de armste arbeiders' tot een rode zege zou leiden, maar ook dat het eigen gelijk in confrontatie met politieke tegenstanders werd uitgevent. Zo sprak op een bijeenkomst van de SDAP op 2 juli niet alleen de sociaaldemocratische voorman A.B. Kleerekoper, maar was een repliek

gevraagd van katholieke voorman L.J. Eichelsheim. Kleerekopers dupliek op de voornamelijk persoonlijke aanvallen was dat hij het 'betreunde dat zich niemand had aangemeld die zijn portuur was'. Minstens zo fel als de aanvallen op de rechterzijde, was de onderlinge strijd in de linkse geleederen. Sinds de splitsing van de SDAP op het Deventer Congres in 1909, werden de sociaaldemocraten te vuur en te zwaard bestreden door de communisten verenigd in de Sociaal-Democratische Partij. Hoewel zij in de stad Utrecht niet erg actief waren, was er wel een bijeenkomst belegd in Hotel Nas in De Bilt over 'Volksnood en Verkiezingen'. In partijkrant *De Tribune* werd gewaarschuwd: 'Ook de Utrechtsche partijgenooten

De afkondiging van het algemeen mannenkiesrecht op het bordes van het stadhuis in Den Haag, 12 december 1917

□ IISG AMSTERDAM | COLLECTIE PIETER JELLES TROELSTRA

Oproeping voor de stemming op 3 Juli 1918 ter verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

De lijsten van kandidaten, zooals zij door het hoofdstembureau zijn genummerd in de volgorde door het lot aangewezen, zijn:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Kamming J. van Krom F. W. van Krom N. J. van Krom H. J. van Krom G. J. van Krom P. J. van Krom J. F. van Krom G. J. van Krom P. J. van Krom J. F.	Knapen J. Rijgers van Nieuwburg Tham H. W. Verbeek H. J. van Krom G. J. van Krom P. J. van Krom J. F. van Krom G. J. van Krom P. J. van Krom J. F.	Monting A. W. F. van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg	Kennard Th. M. Lindberg Mr. J. Jacobs Dr. A. H. Roodenburg Mr. L. N. van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg	van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg	van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg	van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg	van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg	van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg	van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg	van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg van der Voort van Eijg

Het stembureau houdt zitting in de Openbare Lagere School aan de Weistraat van des voormiddags acht tot des namiddags vier.

Art. 128 van het Wetboek van Strafrecht. Hij die opzettelijk zich voor een ander uitgevend, aan eene krachters wettelijke bevoegdheid wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar.

Herinnering: Krachters artikel 71, tweede lid, der Kieswet is nader, die volgens de kiezerslijst bevoegd is tot de keuze mede te werken, en de uitoefening van zijn kiesrecht bij het stembureau aan te melden, tenzij voor hem eene geldige reden va

behooren present te zijn!⁹ Tegenover al dit propagandistisch geweld van de nieuwe partijen probeerden de liberalen zich manmoedig te weren met eigen propaganda-activiteiten. De communisten verknukelden zich om het feit dat de Vrijzinnig Democraten 'de dag voor de verkiezingen met 4 muziekkorpsen de arbeidersbuurten "afgewerkt" hadden, en 'bijna dagelijks openluchtfuifen' hadden gehouden, terwijl de Vrij Liberalen 'wanhopige pogingen hadden aangewend om hun standje te redden getuige de 5 groote blauwe affiches, de openluchtbioscoop op de Neude en de massa's manifesten en vergaderingen'.¹⁰ Het was grotendeels tevergeefs geweest, want net als elders in het land hadden ook in Utrecht de liberale groeperingen enorme verliezen geleden. De Liberale Unie, tot dan toe de grootste partij in de Kamer, was landelijk teruggevallen naar 6 procent, maar in de Utrechtse kieskring (een van de achttien administratieve eenheden waarin het land voor de verkiezingen was opgedeeld) hield de Unie slechts 2,6 procent van de stemmen over. De progressief-liberale Vrijzinnig Democratische Bond bleef met 5 procent op dezelfde hoogte als het landelijk gemiddelde. Alleen de waar-schuwingen van het *Utrechtsch Dagblad* hadden blijkbaar enig effect

gehad, want de Bond van Vrije Liberalen scoorden met 8,2 procent ruim het dubbele van het landelijk gemiddelde. Het bevestigt de indruk dat in Utrecht de liberale invloed net iets sterker bleef dan elders. Dat kan ook te maken hebben met de harde concurrentie in Utrecht tussen de twee winnaars van de verkiezingen van 1918, de katholieken en de sociaaldemocraten, die met respectievelijk 27,7 procent en 19,4 procent in de Utrechtse kieskring onder het landelijk percentage bleven van 30 procent en 22 procent. Alleen in de stad Utrecht deed de SDAP het met 28,4 procent niet alleen beter dan de landelijke uitslag, maar werden de sociaaldemocraten ook de grootste partij. In dat opzicht bevestigden de verkiezingen in Utrecht de verwachting dat het algemeen kiesrecht winst zou opleveren voor arbeiders, zowel van seculiere als van confessionele huize. Die vernieuwing kwam evenwel niet ten goede aan vrouwen, op wie ook voor het eerst kon worden gestemd. Met enige verbazing stelden de kranten vast 'dat de kiezers absoluut geen lust hebben getoond om vrouwen in het parlement te brengen': slechts 0,7 procent van de stemmen waren op vrouwen uitgebracht. Dat lag niet alleen aan het

De stemoproep voor de Tweede Kamerverkiezingen van 3 juli 1918 bestond in Utrecht uit een drie maal opgevouwen formulier met adressering aan de individuele kiezer.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | BIBLIOTHEEK

lage aantal vrouwelijke kandidaten. Zelfs de sociaaldemocrate S. Groeneweg ontleende haar status als eerste en vooralsnog enige vrouw in het parlement niet aan de slechts 569 voorkeursstemmen, maar aan de ruim 15.000 overdrachtsstemmen die nodig waren om een zetel te bemachtigen. De vrijzinnig democrate A. Jacobs werd met een record van 1919 voorkeursstemmen toch bij lange na niet gekozen. Dat gebrek aan voorkeursstemmen voor vrouwen stond in opvallend contrast met het hoge aantal voorkeursstemmen dat op mannelijke kandidaten werd uitgebracht. Het was wellicht een overblijfsel van het veel persoonlijker districtenstelsel dat veel kandidaten

Mr. A.I.M.J. baron van Wijnbergen, voorzitter van de *Algemeene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen* en erkend *socialistenvreter*.

□ FOTO UIT: DE PRINS 1923, NR. 44 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

op persoonlijke titel stemmen wisten te vergaren. Het werd in ieder geval als probleem ervaren: 'De partijdiscipline is in het gedrang', zo betoogde de vrijzinnig-democratische voorman H. Marchant, die tevergeefs met een voorstel kwam om kandidaten van te voren schriftelijk de belofte te laten doen geen zetel op basis van voorkeursstemmen op te eisen.¹¹

Het hoge aantal voorkeursstemmen was mogelijk ook een symptoom van het meest opvallende resultaat van de verkiezingen van 1918: de sterke politieke versplintering van het partijbestel. Naast de grote partijen gingen er twee zetels naar de communistische SDP, en was er één zetel voor acht andere partijen, van de libertair-syndicalistische Socialistische Partij, de Bond van Christen-Socialisten en de Neutrale Partij, tot Christen-Democratische Partij en Christelijk-Sociale Partij, en naar drie *one-issue* partijen: de Middenstandspartij, de Plattelandersbond en het Verbond tot Democratiseering der Weermacht. De Economische Bond, door de populaire minister W. Treub opgericht om een zakelijk alternatief voor het versplinterde partijlandschap te bieden, behaalde drie zetels en droeg zo slechts verder bij

aan de gewraakte versplintering. Al deze partijen kregen ook steun in Utrecht, zij het opvallend minder dan op landelijk niveau. Opnieuw kan de tweestrijd tussen katholieken en sociaaldemocraten hiervoor een verklaring zijn.¹²

In de daarop volgende decennia zou het Utrechtse patroon ook elders in Nederland te zien zijn: het politieke landschap convergeerde naar een aantal grotere partijen, waarin katholieken en sociaaldemocraten tegenover elkaar stonden, maar de politieke macht voor een belangrijk

Suze Groeneweg (1875-1940) van de SDAP was het eerste vrouwelijke lid van de *Tweede Kamer*.

□ FOTO C.E. MÖGLE | IISG AMSTERDAM

deel in handen bleef van antirevolutionaire en liberale conservatieven. Zo vormde de Utrechtse politiek niet alleen een weerspiegeling, maar zelfs een voorafspiegeling van de nationalisering van de Nederlandse politiek.

Noten

- 1 'Dashboard Nederland in het klein. De meest gemiddelde gemeente', <https://www.whooz.nl/dashboard-meest-gemiddelde-gemeente>, geraadpleegd op 20 mei 2018.
- 2 Zie T.H.G. Verhoeven, 'Stedelijk leven in een stroomversnelling 1851-1917', in: R.E. de Bruin e.a. (red.) *'Een paradijs van weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 374-433.
- 3 Jan Rudolf Thorbecke, 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap', in: *Historische schetsen* (Den Haag 1872 [1844]) 84-96, aldaar 95.
- 4 Zie hierover G. J. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003); Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Nijmegen / Den Haag 2005).
- 5 De leeftijdsgrens voor actief (mannen) kiesrecht was 25 jaar, voor passief kiesrecht 30 jaar. Beide zijn in de loop van de 20e eeuw in stappen verlaagd naar 18 jaar.
- 6 'Memorie van Toelichting bij het Voorstel van verandering in het IIe, IIIe en IVe hoofdstuk en in de Additionnele Artikelen der Grondwet', *Handelingen van de Staten-Generaal* 1915-1916, nr 226.4.
- 7 Diverse berichten in *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 22 juni 1918.
- 8 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29 juni 1918.
- 9 *Provinciale Gelderse en Nijmeegse Courant*, 3 juli 1918; *De Tribune. Sociaal Democratisch Weekblad*, 21 juni 1918.
- 10 *De Tribune. Sociaal Democratisch Weekblad*, 11 juli 1918.
- 11 *De Telegraaf*, 10 juli 1918; *Arnhemsche Courant*, 13 juli 1918.
- 12 Zie <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19180702>, geraadpleegd op 21 mei 2018.

Otto Kettlitz begin jaren twintig

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Otto Kettlitz (1870-1940)

Liefst 32 jaar lid van Provinciale Staten van Utrecht en daarvan 16 als gedeputeerde. Otto Kettlitz was een politicus voor het leven, maar zijn 'volle kracht' lag in de periode dat de liberaal raadslid en wethouder was in de stad Utrecht en dan met name tussen 1916 en 1923, aldus Commissaris van de Koning Bosch Ridder van Rosenthal tijdens de begrafenis van Kettlitz.*

Josef Heinrich Theodor Otto Kettlitz (Den Haag 1870 - Utrecht 1940) treedt in december 1904 toe tot de gemeenteraad als lid van de Liberale Unie (die vanaf 1921 overgaat in de Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond, Kettlitz is voorzitter van de afdeling Utrecht). De politicus is ambitieus en wil graag wethouder worden. Die kans doet zich voor in 1915 als een van de zittende wethouders ziek wordt en Kettlitz hem tijdelijk vervangt.

De zieke wethouder Van Engen overlijdt in maart 1916 en Kettlitz wordt de vaste vijfde wethouder in het college van B&W. Zijn taak is de levensmiddelenvoorziening op gang te houden. Er is een groot (landelijk) voedseltekort als gevolg van de Eerste Wereldoorlog en maatregelen zijn noodzakelijk. Distributiekantoren en distributiematregelen vallen onder de verantwoordelijkheid van Kettlitz.

Het is niet altijd een populaire aangelegenheid want de hongerige Utrechtse bevolking klaagt steen en been en het huis van Kettlitz aan de Nieuwegracht wordt zelfs belaagd omdat er mensen zijn die denken dat hij nog wat aardappels in de kelder heeft liggen.

Hoe dan ook, de liberaal geeft met glans leiding aan de distributie en dat levert hem in 1919 het prestigieuze wethouderschap 'financiën en gemeentebedrijven' op. Een functie een loco-burgemeester waardig.

Het zijn spannende tijden want Kettlitz is voor loonmatiging en belastingverlaging. Hij is de liberaal die het tegenstaat dat sociale hervormingen en overheidsbemoeienis steeds groter worden. In de gemeenteraad vinden volgens journalisten felle debatten plaats: 'De heer Kettlitz had groote overredingskracht, hij wist zijn argumenten altijd uitstekend te pas te brengen en behaalde daardoor menige overwinning in het raadstornooi.'

Kettlitz wekt bewondering en weerstand op met zijn daadkracht en handigheid in het politieke spel. Weerstand ook omdat hij naast zijn politieke werk altijd actief blijft met zijn goedlopende verzekeringsbedrijf dat hij eind 19e eeuw heeft opgezet. Hij doet als zakenman in 1916 weliswaar een stapje terug door de leiding aan een ander over te dragen, maar het is en blijft zijn bedrijf en hij maakt handig gebruik van zijn connecties in het openbaar bestuur (in de jaren dertig zijn de stad en provincie Utrecht klant bij hem).

In 1923 maakt Kettlitz de stap naar gedeputeerde bij de Provincie Utrecht en daar mag hij toezicht houden op de financiën van alle Utrechtse gemeentes. Het is een functie meer op de achtergrond, maar een die hij vele jaren gedegen uitvoert. De enige keer dat er echt nog eens heibel is rond Kettlitz is als de Vrijheidsbond in 1927 tijdens de verkiezingen postzegels met zijn beeltenis erop verspreid. Dat leidt tot een veroordeling wegens overtreding van de Postwet. In 1939 stelt hij zich niet meer verkiesbaar voor de Staten en een jaar later, 69 jaar oud, overlijdt hij.

Bronnen

H. Buijer, 'Otto Kettlitz (1870-1940) zakenman en politicus, in: W. van den Broeke e.a. (redactie), *Utrechtse biografieën* 4 (Utrecht 1997) 111-115.
Utrechtsch Nieuwsblad juni 1940.

* Met dank aan Jim Terlingen en Pim Walenkamp voor hun ondersteuning bij de verschillende portretten van Utrechtse politici in dit nummer.

De eerste Zeister gemeenteraad (zittend), die uit 1919, die verkozen werd na de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen.

□ FOTO GEMEENTEARCHIEF ZEIST

Het dorp Zeist aan de vooravond van algemeen kiesrecht

Het censuskiesrecht voor de gemeenteraad van 1851-1919

Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw werd het deftige dorp Zeist bestuurd door een kleine elite van rijke Nederlands-hervormde mannen. Uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden en de opkomst van kiesverenigingen met een politiek programma plaveiden in de volgende decennia de weg naar het gemeentebestuur voor gereformeerden, katholieken en socialisten. De invoering van het algemeen kiesrecht zorgde definitief voor nieuwe politieke krachtsverhoudingen.

Eeuwenlang was de rijkdom van een volwassen man bepalend voor de vraag of hij 'Stem in Staat' had. Wie geen of weinig belasting betaalde en dus niet rijk was, had geen invloed op het bestuur. Hij telde niet mee. Arti-

kel 138 van de Grondwet van 1848 bepaalde dat door een wet, de latere Gemeentewet van 1851, de samenstelling, inrichting en bevoegdheid van de gemeentebesturen moest worden geregeld. Om kiezer van een

gemeente te zijn moest een man in de directe belastingen jaarlijks een bepaalde belastingssom betalen. In Zeist had in 1851 iedere man die f12,- of meer aan grondbelasting, personele belasting of patentrecht (de zogenaamde directe rijksbelastingen) betaalde, het kiesrecht voor de gemeenteraad.¹ Voor provinciale staten en de Tweede Kamer golden hogere bedragen: tenminste f24,- of meer aan rijksbelastingen. Om in de Eerste kamer gekozen te worden moest iemand hoogstaangeslagene in 'Rijks directe belastingen (grond-, personele- en patentbelasting) zijn.² Per provincie werd bepaald dat er op iedere 3.000 zielen tenminste één hoogstaangeslagene moest zijn (art. 78 Grondwet 1848). Het inwonertal per provincie bepaalde derhalve het aantal hoogstaangeslagenen. In de periode 1851-1919 gold dus aanvankelijk een actief en passief kiesrecht voor mannen dat strikt verbonden was aan maatschappelijke welstand (censuskiesrecht). In de

Vincent van der Burg

Jurist, publicist op juridisch, genealogisch en lokaal-historisch gebied; oud-voorzitter van het Zeister Historisch Genootschap (1995-2000) en vice-voorzitter van Het Utrechts Archief sinds maart 1998.

Kieswet werd dit stelsel in 1887 als uitvloeisel van art. 80 van de Grondwet verruimd. Om in aanmerking te komen voor het kiesrecht moest een man beschikken over kenmerken van geschiktheid en maatschappelijke welstand (attributief kiesrecht). Omdat de criteria niet duidelijk geformuleerd waren, konden die bij iedere verkiezing opnieuw vastgesteld worden. Naast de kiezers die een bepaald bedrag aan belasting hadden betaald, mochten er bijvoorbeeld ook mannen meedoen op basis van het bezitten of huren (boven een bepaald bedrag) van een woning, hun salaris, spaartegoed of het behaald hebben van bepaalde examens.³

Wie kiesrecht voor de gemeenteraad had, kreeg een kennisgeving om in het gemeentehuis zijn stem uit te bren-

Kiezers!

Wilt gij, dat ZEIST blijft vooruitgaan — dat het zich niet laat voorbijstreven door hare jongere zusters Baarn en Hilversum, die alles doen om den vreemdeling te lokken — brengt dan, naast hen die getoond hebben het belang der gemeente te begrijpen, frisch jong bloed in de raadzaal — jeugdige krachten vol lust en ijver voor den bloei van Zeist, en stemt met ons de heeren:

C. W. Anton.

C. Guldensteeden Egeling.

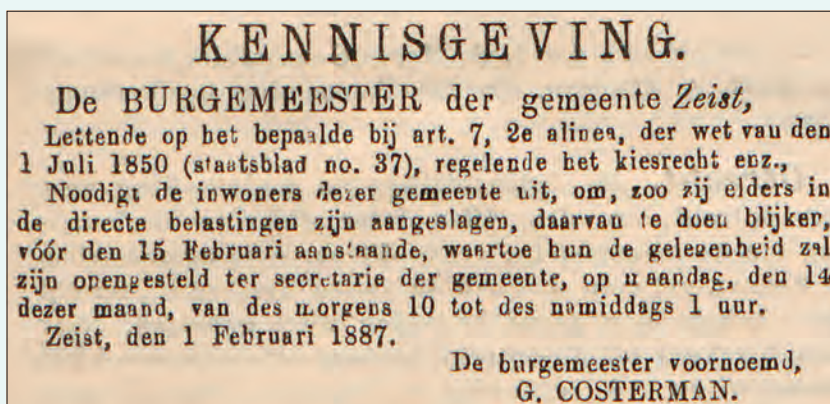
Jhr. O. J. Sickinghe.

Mr. J. J. Clotterbooke

Patijn van Kloetinge.

VELE KIEZERS.

Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 13 juli 1889

Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 5 februari 1887

gen. De adresboeken van Utrecht met bijlage Zeist en de adresboeken van Zeist vanaf 1889 geven met een sterretje aan of het hoofd van het gezin stemrecht voor de gemeenteraad, Provinciale Staten of de Tweede Kamer had. De hoogstaangeslagenen werden in de *Nederlandse Staatscourant* gepubliceerd. In Zeist waren hoogstaangeslagenen ook lid van de gemeenteraad.

De Gemeentewet van 1851

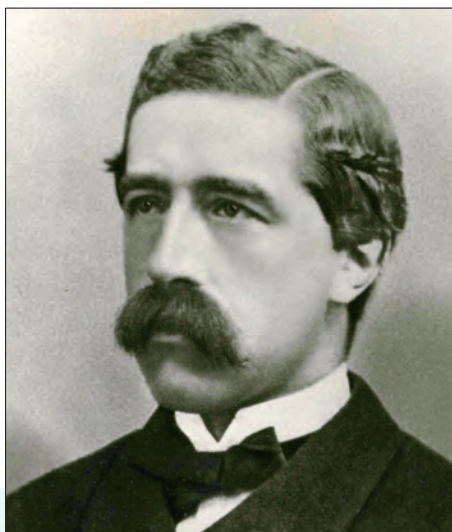
De Gemeentewet van 1851 stelde de raad aan het hoofd van de gemeente. Het inwonertal bepaalde het aantal leden. Zeist telde in 1851 een gemeenteraad van elf leden, die op een bevolking van 3.654 inwoners door 110 kiesgerechtigden gekozen konden worden. Het aantal kiesgerechtigden op de bevolking was dus 3 procent. Om lid van de raad te worden had je tien stemmen nodig.

Van 1851 tot 1919 werden de raadsleden voor een periode van zes jaren

Van 1878 tot 1908 was het raadhuys in Zeist gevestigd aan de Eerste Dorpsstraat 15 (foto uit 1934).

□ FOTO GEMEENTEARCHIEF ZEIST

V.l.n.r. de Zeister burgemeesters Mr. Willem Daniël Frans Schas (1821-1897), Jhr. Willem Karel Huydecoper (1830-1882) en Dr. Gerrit Costerman (1834-1894) die alle drie gedurende hun burgemeesterschap ook lid waren van de gemeenteraad.

□ FOTO'S GEMEENTEARCHIEF ZEIST

gekozen. De huidige termijn van een burgemeestersbenoeming herinnert daar nog steeds aan. Om de twee jaren trad een derde gedeelte van de raad af (art. 27 Gemeentewet 1851). De raad stelde daartoe een rooster van aftreden op. De afgetreden leden waren bij de nieuwe verkiezingen direct weer verkiesbaar. In die tijd was er nog geen sprake van politieke programma's. Een gekozen raadslid liet zich in zijn optreden en stemgedrag leiden door zijn persoonlijke inzichten en opvattingen.

In 1851 bestond de raad van Zeist uit de burgemeester, drie edellieden, twee leden van de Broedergemeente, vier burgers en een landbouwer. Het is duidelijk dat het systeem van dit kiesrecht alleen de sociaal-economische top van de gemeente tot besturen bekwaam achtte.

Eenige KIEZERS noodigen hunne niet moderne, niet radicale MEDE-KIEZERS uit, om op den 30sten Mei, des avonds ten zeven ure, in het Logement der Broedergemeente te zamen te komen tot het vormen eener Kiesvereniging of het stellen van eenen Kandidaat voor het Lidmaatschap in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 26 mei 1866

De Gemeentewet van 1851 is monistisch van aard: de leden van het dagelijks bestuur - de wethouders die met de burgemeester het college van B&W vormen - maken deel uit van de raad. De raad wordt op ambtelijk niveau ondersteund door de gemeentesecretaris. In Zeist was de burgemeester een jurist en ook sommige raadsleden waren academisch gevormd (jurist of arts). De raadsleden - bewoners van de buitenplaatsen met dienstpersoneel, de burgers met hun ambachtelijke bedrijven, de leden van de Broedergemeente met hun beroemde winkels en bedrijven en de landbouwer met zijn grote rijpaardenverhuur - waren ook de werkgevers in het deftige dorp Zeist.

Burgemeester als raadslid

De burgemeester werd in 1851 voor zes jaar door de Koning benoemd. Thorbecke, de man van de Grondwet van 1848, zocht voor het burgemeesterschap nieuwe mannen met liberale denkbeelden. Zo ook voor Zeist: Mr. Willem Daniël Frans Schas (1821-1897) behoorde tot de Thorbeckianen. Krachtens art. 72 van de Gemeentewet van 1851 mag de burgemeester ook tot raadslid gekozen worden. Schas was gedurende zijn hele burgemeesterschap lid van de Zeister gemeenteraad. Dat gold ook voor zijn opvolgers Jhr. Willem Karel Huydecoper (1830-1882), burgemeester van 1863 tot 1882, en Dr. Gerrit Costerman (1834-1894), gemeenteraadslid vanaf 1866, wethouder van 1873 tot 1882 en burgemeester van 1882 tot 1894. De

laatste in de rij, Mr. Johan Jacob Clotterbooke Patijn, Heer van Kloetinge, (1869-1922) was lid van de raad van 1889 tot 1894 namens de politieke groepering 'kiesvereniging' Zeist (liberaal). Het is duidelijk dat in deze periode de burgemeester een zwaar politiek stempel drukte op de raad.

De Broedergemeente in de raad

De Evangelische Broedergemeente (hernhutters), een kerkgenootschap dat sedert 1746 aan de bekende pleinen bij het Slot Zeist is gevestigd, was in de periode 1851-1919 altijd met een of twee leden in de gemeenteraad vertegenwoordigd. Zo konden zij hun eigen belangen naar behoren behartigen en invloed uitoefenen op het plaatselijke bestuur. In 1851 traden de timmerman Johannes Nicolaas Lund (1801-1870), en de koopman Willem Augustus Weiss (1808-1869) als raadslid aan. Zij bleven dat tot hun overlijden. Andere bekende vertegenwoordigers in deze periode van dit kerkgenootschap waren: de bekende aannemer-pottenbakker aan de Lageweg Ernst Christoffel Martin (1805-1878), die Lund opvolgde en raadslid was tot aan zijn dood in 1878 en Ludwig Wilhelm Schütz (1845-1915), eigenaar-ondernemer van een metaalgieterij eveneens aan de Lageweg te Zeist.

Plaatselijke kiesverenigingen

In 1869 waren er in Zeist 200 kiesgerechtigden voor de gemeenteraad op een bevolking van 5.406 zielen. Daarvan waren er ook 128 kies-

De antirevolutionair Jan Hendrik de Waal Malefijt (1852-1931)

□ FOTO UIT DE PRINS 1909 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

gerechtigd voor Provinciale Staten en de Tweede Kamer. Dezelfde maatstaven voor het censuskiesrecht als in 1851 golden nog steeds: tenminste f12,- voor de gemeenteraad en f24,- voor de twee andere organen. Ook het percentage kiesgerechtigden op de gehele bevolking bleef rond de 4 procent. Van de 200 kiesgerechtigden namen er in juli van 1869 - er bestond geen opkomstplicht - slechts 59 mannen deel aan de verkiezing vanwege drie periodiek afgetreden raadsleden. Tussen 1870 en 1880 ontstonden in Zeist plaatselijke kiesverenigingen met een lijst van personen en een politiek programma op basis waarvan kandidaten voor de gemeenteraad geworven en gekozen werden. Van deze kiesverenigingen is helaas geen archief bewaard gebleven. Slechts advertenties in de plaatselijke krant, de *Weekbode*, herinneren aan deze ontwikkeling. De burgemeesters Costerman en Clotterbooke Patijn, heer van Kloetinge, werden

op basis van het programma van de 'kiesvereniging' Zeist (liberaal) gekozen. Dat gold ook voor de fabrikant en het lid van de Broedergemeente Conrad Wilhelm Anton (1831-1908) voor de periode 1880-1895. De Anti-Revolutionaire Partij (ARP) werd landelijk opgericht in 1879 en had in Zeist gedurende de periode 1884-1890 met Jan Hendrik de Waal Malefijt (1852-1931) een vertegenwoordiger in de raad. Deze zou in zijn lange politieke loopbaan ook lid van de Utrechtse Provinciale en Gedeputeerde Staten (respectievelijk 1892-1909 en 1903-1909), lid van de Tweede en Eerste Kamer namens de ARP en ook minister van Koloniën worden. De aannemer en timmerman Jan van den Brink (1855-1922) was namens de Vrijzin-

Openbare Vergadering
op **MAANDAG 29 JANUARI** des avonds 8 uur, in de zaal der *Nieuwe Societeit*,
Spreker Mr. P. J. TROELSTRA.
Onderwerp: Algemeen Kiesrecht een eisch voor alle arbeiders.
Debat vrij. Opening der zaal 7^{3/4} uur.
N.B. Toegangskaarten (het aantal is beperkt) zijn reeds nu voor iedereen à 10 cts. verkrijgbaar bij H. VAN HUUSTEE, *Antonlaan 25*, en (zoo er nog over zijn) des avonds aan de zaal. Mr. TROELSTRA zal ook Dr. HONIG's ingezonden stuk bespreken; daarom is deze uitgenoodigd.

Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 20 januari 1900

nige kiesvereniging 'Het Gemeentebelang' drie perioden lid van de Zeister gemeenteraad (1903-1907, 1909-1915 en 1916-1919). Joseph Rombout Antoine Kuytenbrouwer (1832-1895), een oud-officier, zat namens de Christelijk Historische Kiesvereniging 'Nederland en Oranje' in de raad van 1870 tot 1876.

Duidelijk zijn hier al drie stromingen te ontwaren: de liberale, de antirevolutionaire en de christelijk-historische.

Katholieken en socialisten

In 1851 was er slechts een handvol rooms-katholieke kiesgerechtigden, terwijl deze groepering ruim 20 procent van de Zeister bevolking uitmaakte. De katholieke statie (parochie), opgericht in 1842, was straatarm. Daarom benoemde de aartspriester van Utrecht een bemiddelde priester tot pastoor: Franciscus

De kiesvereniging Nederland en Oranje te Zeist heeft voor de a. s. verkiezing voor leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op Dinsdag 10 April, tot candidaat gesteld de heer

J. H. DE WAAL MALEFIJT,

Burgemeester van Westbroek en Achttienhoven, lid van de Prov. Staten van Utrecht, Oud-lid van den Gemeenteraad te Zeist, voorstander van **kiesrechtuitbreiding**, die door deze bij de kiezers dringend wordt aanbevolen.

HET BESTUUR.

Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 7 april 1894

SDAP-lid Dirck Jan van Nieuwenhuizen uit Austerlitz die van 1913 tot 1939 in de Zeister gemeenteraad zat.

□ FOTO GEMEENTEARCHIEF ZEIST

Cohu (1801-1858).⁴ Hij en enkele van zijn kerkmeesters waren kiesgerechtigd voor de gemeenteraad, Provinciale Staten en de Tweede Kamer. Het duurde nog tot 1885 voordat de eerste Zeister katholiek lid van de gemeenteraad werd: Wilhelmus van Dijk Phz. (1832-1903). Hij was eigenaar van een metaalgietery, secretaris en lid van het kerkbestuur van de r.-k. parochie van St. Joseph te Zeist. Hij bleef in de raad tot 1897. Het jaar 1905 vormt met als stuwende kracht A. van Melsen het oprichtingsjaar van de Rooms-Katholieke kiesvereniging met 104 kiesgerechtigden.⁵ De eigenaar van stoomwasserij A. van Melsen aan de Kroostweg en voorzitter van de R.-K. Middenstandsvereniging trad in 1908 toe tot de raad en bleef zitting houden tot 1917.

Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 17 december 1910

De buurtschap Austerlitz lag ver verwijderd, meer dan een half uur lopen van de dorpskern van Zeist. Het was een arm en achtergesteld deel van het dorp met nauwelijks voorzieningen. Nog juist aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog wist de Nederlands-Hervormde schoenmaker van Austerlitz het SDAP-lid Dirck Jan van Nieuwenhuizen (1873-1941) tot de gemeenteraad van Zeist door te dringen.⁶ Hij maakte van 1913 tot 1939 deel uit van de raad, in de periode 1935-1939 als wethouder.

Algemeen kiesrecht

Het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen verbonden aan staatsburgerschap in 1919 betekende in Zeist de definitieve emancipatie van gereformeerden (christelijk afgescheidenen), katholieken en socialisten, die tot dan toe binnen de strakke standenstruc-

tuur van het deftige dorp Zeist door een kleine elite van Nederlands-hervormden bestuurd waren.

De verkiezingen van 1919 waren in Zeist een groot succes voor de lokale politiek met een opkomstpercentage van 90 procent. Overigens mochten vrouwen daar nog niet aan meedoen. De wet die hen naast passief ook actief kiesrecht gaf trad pas in 1920 in werking.

Zeist telde 3.135 mannelijke kiezers, die 2.807 geldige stemmen uitbrachten. De samenstelling van de voor vier jaar gekozen raad weerspiegelde de nieuwe krachtsverhoudingen in Zeist: drie liberalen, een vrijzinnig democraat, vier sociaaldemocraten, onder wie het eerste vrouwelijke gemeenteraadslid H.B. Bakhuis-Wolters (1876-1958), drie antirevolutionairen, een christelijk-historische, twee rooms-katholieken en een middenstander.

Noten

- 1 V.A.M. van der Burg en R.P.M. Rhoen, *De gemeenteraad van Zeist 1851-1976* (Zeist 1994).
- 2 V.A.M. van der Burg, 'De Hoogstaangeslagenen te Zeist in 1889', *Bulletin van de Van de Pollstichting* 17 (1989) 99-101; dezelfde, 'De elite van Zeist in 1916', *Maandblad Oud-Utrecht* 65 (1992) 7-9; V.A.M. van der Burg en C.E.G. ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917. De verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Zeist/Rotterdam 2004).
- 3 Van der Pot *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, bewerkt door D.J. Elzinga en R. de Lange m.m.v. H.G. Hoogers (Deventer 2006) 328-329.
- 4 V.A.M. van der Burg en R.P.M. Rhoen, *Kerk in steigers. Katholiek Zeist in woord en beeld* (Zeist 2011).
- 5 Th.G.P.M. Ruijs, 'Katholieke partijvorming in Zeist, 1905-1980', *Bulletin van de Van de Pollstichting* 11 (1981) 39-75.
- 6 Bert van Nieuwenhuizen, "En die stroom rees al meer en meer". *Historische schets van de opkomst en ontwikkeling van de sociaal-democratische arbeidersbeweging in Zeist van 1907-1982* (Zeist 1982).

De gemeenteraad van Zeist bijeen op 18 maart 1920. Zittend derde van links H.B. Bakhuis-Wolters, in het midden burgemeester mr. C.J. baron Van Tuyll van Serooskerken.

□ FOTO GEMEENTEARCHIEF ZEIST

Hendrika Berendina Bakhuis-Wolters (1876-1958)

Haar overlijden in oktober 1958 krijgt, behalve een overlijdensadvertentie van de familie, geen enkele letter aandacht in de krant. Onterecht, want Hendrika Berendina Bakhuis-Wolters (Arnhem 1876 - Zeist 1958) verdiende dat wel. Zij is immers in 1919 de eerste vrouw gekozen in de gemeenteraad van Zeist én de eerste gekozen vrouw in de Provinciale Staten van Utrecht.

Ze is staten- en raadslid voor de SDAP (Sociaal Democratische Arbeiders Partij) tussen 1919 en 1928. Dat een vrouw daar zit is voor veel Zeistenaren blijkbaar iets schokkends want er wordt smalend over haar naam gezegd: 'Bak Thuis Wortels'.

De burgemeester van Zeist, mr. C.J. baron Van Tuyl Van Serooskerken, heet de eerste vrouw in de raad 'bijzonder welkom' en hij hoopt dat de raad mag profiteren van de ervaring waarover zij beschikt op het gebied van hygiëne en maatschappelijk werk. Stante pede wordt ze benoemd tot lid van de 'commissie toezicht Zeister Kook- en huishoudcursus' en tot bestuurder van de 'Vereniging Algemeene Ziekenhuisverpleging'. Dat laatste biedt haar de gelegenheid voor te stellen dat 'het tijd wordt' dat de gemeente zelf een ziekenhuis opricht in plaats van dit aan het particulier initiatief over te laten.

Bakhuis-Wolters, getrouwd met een pakhuisknecht en geen kinderen, zet zich in voor haar kiezers: de arbeiders, mensen met lage inkomens die ze in een debat 'arme stakkerds' noemt. Als de gemeenteraad moet stemmen over een toeslag op de hoge brand-

stoffenprijzen ligt er een negatief advies van burgemeester en wethouders. De SDAP'ster nodigt 'de heeren' uit om eens in de arbeidersbuurten te gaan informeren wat de vrouwen daarvan denken en ze waarschuwt 'een paraplu mede te nemen om de donderbui af te wachten'. Desondanks komt de toeslag er niet.

Die 'heeren' komen er na twee jaar met een vrouw in de raad achter dat het nog steeds gewoon is 'heeren' te schrijven en te spreken als aanduiding voor de raadsleden. Het vrouwelijke raadslid zegt zich er niet aan te hebben gestoord, maar de aanhef in de raadsagenda wordt voortaan toch 'leden'.

Tijdens haar zittingsperiode is Bakhuis-Wolters van de vierkop-pige SDAP-fractie het meest aan het woord. Ze doet voorstellen voor een schoolarts, bemoeit zich met de verkoop van gronden in Kerckebosch, is voor ontruiming van noodwoningen en voor de bouw van arbeiderswoningen, eist een plek voor de SDAP in het Armenbestuur, geeft steun aan de verbetering van de positie van kraamvrouwen en ijvert voor de aanstelling van gemeentelijke kraamverpleegsters (wat niet lukt). Ook in de Provinciale Staten onderscheidt ze zich op het sociale vlak door zich in te zetten voor de bestrijding van tuberculose en de totstandkoming van een ongevallenverzekering voor medewerkers in dienst van de provincie.

In 1923 doet ze niet mee aan de gemeenteraadsverkiezingen maar wordt wel herkozen als Statenlid. Ook in 1927 wordt ze herkozen maar in oktober 1928 laat Bakhuis-Wolters weten haar zetel op te geven vanwege gezondheidsredenen. Dat kan te maken hebben met haar echtgenoot die in 1930 overlijdt. Ze blijft nog wel actief zoals in de Sociaal-Democratische Vrouwenclub Zeist maar keert niet meer terug als staten- of gemeenteraadslid.

Bronnen

Gemeentearchief Zeist, Archief Gemeentebestuur Zeist 1906-1945, inv.nr. 2.1.1. Notulen, besluiten en verordeningen van de Gemeenteraad nrs. 13-16 (1919-1922). L. Visser, 'Emancipatie in Zeist', *Bulletin van de Van de Pollstichting* 13 (1983) 41-66.

De strijd om de Utrechtse kiezer

Verkiezingscampagnes onder een nieuw kiesstelsel en algemeen kiesrecht

De invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917 en het algemeen vrouwenkiesrecht in 1919 zorgde voor vele nieuwe kiesgerechtigden. Daarnaast bood een nieuw kiesstelsel meer kans op zetels. Daardoor nam ook in Utrecht de concurrentie om de kiezersgunst toe. Naast openbare vergaderingen en debatavonden organiseerden de partijen velerlei vormen van vermaak om de kiezers voor zich te winnen.

Het 9e congres van de SDAP op 23 maart 1913 in de grote zaal van het Gebouw Tivoli (Kruisstraat 1).

FOTO C.G. LEENHEER SR. | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De invoering van het algemeen kiesrecht noodzaakte politieke partijen een veel groter publiek te overtuigen dan ze tot dan toe gewend waren. Daarnaast kregen ze ook te maken met een nieuw kiesstelsel. Gelijktijdig met de invoering van het mannenkiesrecht werd in 1917 het districtenstelsel vervangen door een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Dit stelsel bood meer kans op een zetel, zodat het aantal deelnemende partijen sterk steeg. Welke effecten deze twee grote wijzigingen hadden op de verkiezingscampagnes in Utrecht wordt duidelijk als we die van 1913 (onder het oude stelsel) vergelijken met de campagnes voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 en 1922.¹

1913: districtenstelsel, links tegen rechts

Op woensdag 25 juni 1913 vonden in Utrecht de laatste echte verkiezingen plaats onder het districtenstelsel.²

Utrecht was verdeeld in twee kiesdistricten. Utrecht I, dat vooral het noordoostelijk deel van de gemeente besloeg, was een vrij-liberaal bolwerk. Tot 1913 werd voor dit district jhr. A.P.C. van Karnebeek afgevaardigd en daarna J.H.W.Q. ter Spill. Utrecht II was gelegen in het zuidwestelijk deel van de stad en werd tot 1909 ook door een vrij-liberaal vertegenwoordigd. In dat jaar wist de anti-revolutionair J.S.F. van Hoogstraten de zetel over te nemen, maar hij verloor die vier jaar later weer aan de sociaaldemocraat J. van Leeuwen.

De verkiezingen van 1913 stonden in het teken van de strijd tussen links en rechts. Links bestond uit de liberalen en sociaaldemocraten en rechts uit de confessionelen. In de eerste ronde - Nederland kende een stelsel waarbij een herstemming plaatsvond indien geen van de kandidaten in de eerste ronde de absolute meerderheid had behaald - stelden de liberalen, die gezamenlijk optrokken onder de naam Vrijzinnige Concentratie, en de sociaaldemocraten ieder eigen kandidaten. Tijdens de herstemmingen steunden ze elkaars kandidaat. Ook in Utrecht vonden in 1913 herstemmingen plaats.

De verkiezingscampagne in Utrecht bestond voornamelijk uit het beleggen van openbare vergaderingen waar een kandidaat of een partijgenoot sprak en het verspreiden van grote aantallen strooibiljetten, pamfletten en speciale verkiezingskranten. Vermoedelijk werd er ook aan huisbezoek gedaan, maar uit het beschikbare bronnenmateriaal is daarvan geen goed beeld te krijgen.

Liberalen en sociaaldemocraten organiseerden elk verschillende openbare vergaderingen waarin naast de eigen sprekers ook debaters van andere partijen aan het woord kwamen. Zo voerde de liberaal D. Fock na zijn redevoering debat met Anke Tjaden-Van der Vlies, medeoprichtster van de Bond van Christen-Socialisten, over het staatspensioen en het vrouwenkiesrecht, met een sociaaldemocraat over het algemeen kiesrecht en met een communist over de uitbuiting van Nederlands-Indië door liberalen en klerikalen. Ook de confessionele partijen organiseerden vergaderingen met sprekers, maar daar waren andersdenkenden vaak niet welkom. Een belangrijke reden daarvoor was dat in die kringen het debat veel minder werd gewaardeerd dan in linkse kringen. Debatvergaderingen eindigden vol-

Kaart met Utrechtse kies- en stemdistricten, december 1909. Voor de Tweede Kamerverkiezingen en de verkiezingen voor de Provinciale Staten waren er twee kiesdistricten (I en II) onderverdeeld in totaal 20 stemdistricten. Voor de gemeenteraadsverkiezingen waren er vier kiesdistricten (A t/m D). Zoals de kaart laat zien, was Utrecht toen veel kleiner dan nu en nog grotendeels onbebouwd. In 1910 telde de stad 119.000 inwoners.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF PROVINCIAAL BESTUUR 1830-1920: KAARTEN EN TEKENINGEN

Tellen van de stemmen in Amsterdam na de Tweede Kamerverkiezingen van 1913.

□ FOTO KEES HOFKER | NATIONAAL ARCHIEF

Stemmen tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in 1918.

□ FOTO KEES HOFKER | NATIONAAL ARCHIEF

gens de katholieke krant *Het Centrum* vaak in tumult en het draaide meer om handigheidjes dan om de inhoud: 'Wie doorgaans de meeste lachers op zijn hand krijgt, trekt aan het langste eind.'

Het Centrum bevat regelmatig uitingen van weerzin tegen de verkiezingstijd. Niet vanwege de verkiezingen zelf, maar omdat de strijd tot polarisatie, verdachtmakingen en onaangenaam gedrag leidde. Zo schreef de redactie na de herstemming: 'het werd tijd, dat er een einde kwam aan den strijd. Het begon weerzinwekkend te worden.' Een voorbeeld hiervan was volgens de krant het lastigvallen van de zusters van de St. Antoniuschool door opgeschoten jongeren, die de zusters voorhielden: 'wacht maar, over een dag of 14 hangen jelui hier allemaal te bengelen.'

Terwijl verkiezingscampagnes in het laatste kwart van de 19e eeuw een serieus karakter hadden met een nadruk op

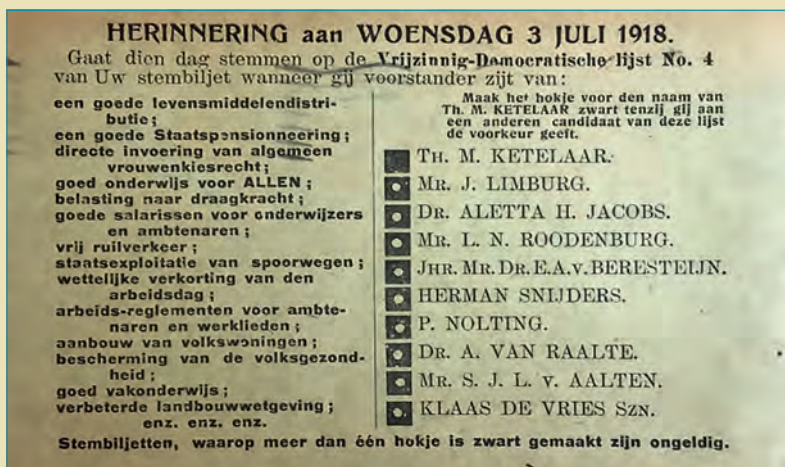
het geschreven woord, werd vermaak na de eeuwwisseling steeds prominenter. Debatvergaderingen waren voor veel bezoekers een vorm van ontspanning en steeds vaker werden dergelijke vergaderingen opgefleurd met muziekkorpsen die de sprekers afwisselden met populaire deuntjes.

Voor opwinding en vermaak zorgden ook de verkiezingsavonden. De belangrijkste kranten maakten de uitslagen van alle kiesdistricten in Nederland bekend door middel van grote borden. *Het Centrum* deed dat op het Janskerkhof en het liberale *Utrechtsch Nieuwsblad* voor het redactiegebouw aan de Drift en op het Vredenburg voor Hotel de l'Europe. Op het Vredenburg was een groot scherm geplaatst waarop beelden werden vertoond met behulp van een 'projectielantaarn.' Op momenten dat er geen uitslagen waren, werden er op het scherm andere beelden vertoond. Een muziekkorps zorgde eveneens voor verstrooiing.

Voor het projectiescherm trok zeer veel belangstelling: 'Daar was de massa eenvoudig overweldigend, van af de bovenverdieping van het hotel de l'Europe leek het hele Vreeburg een golvende mensenzee. [...] de uitslagen brachten telkens de gemoederen in beweging, dan klonk er gejuich en geklap voor het hotel, over het Vreeburg, en was een bekend district gewonnen of behouden, dan zwol de jubel aan tot donderende hoera's, die wijd over de stad klonken.'

De redactie van het *Utrechtsch Nieuwsblad* zag de verkiezingsavond als een gezonde ontlading van de opgelopen spanningen in de voorgaande weken: 'Utrecht was gisteravond losgekomen, uit een band gesprongen als 't ware. Zingend, juichend trokken heele scharen door de stad. Het was de ontspanning na den in de laatste dagen steeds feller gevoerden strijd tusschen rechts en links, die langzaam maar zeker alle menschen gingen meeslepen in een stroom van scherp verdeelende partijstand.' De verkiezingsavond herstelde 'na die dagen van opwinding, de rustige, gemoeidelijke Hollandsche kalmte onder onze medeburgers'.

Niet iedereen bekeek de verkiezingsavond echter op zo'n positieve manier. Voor het redactiegebouw van *Het Centrum* stonden de verliezers. Hen werd nog wat zout in de wonde gewreven door een optocht van sociaaldemocratische kiezers die onder het zingen van de Marseillaise het Janskerkhof op liepen. Voorop liep Van Leeuwen, de nieuwbakken

De Vrijzinnig Democratische Bond stuurde kort voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 briefkaarten naar kiezers van wie de partij het adres had.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | BIBLIOTHEEK

Door de invoering van het algemeen kiesrecht waren er voortaan, zoals hier bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1919, meer en grotere stembussen nodig.

□ FOTO KEES HOFKER | NATIONAAL ARCHIEF

sociaaldemocratische afgevaardigde voor Utrecht, getooid met een rode sjerp. De katholieken lieten zich echter niet op de kop zitten en antwoordden met een tegenoptocht onder het zingen van het Wilhelmus en Roomse blijdschap.

1918: evenredigheid en algemeen mannenkiesrecht

Door het nieuwe kiesstelsel werd het politieke speelveld verrijkt met veel nieuwkomers. De verkiezingsstrijd ging nu niet langer meer tussen links en rechts waardoor de samenwerking tussen verwante partijen verdween. Het was nu ieder voor zich.

Vooraf aan de linkerkant waren de gevolgen merkbaar. De liberale partijen vlogen elkaar in de haren. De conservatieve Bond van Vrije Liberalen zette zich af tegen de gematigde Liberale Unie en de vooruitstrevende Vrijzinnig Democratische Bond door hen te beschuldigen samenwerking te zoeken met de sociaaldemocraten. Daarnaast ontstonden er aan de linkerkant tal van kleine partijtjes als de Algemeene Staatspartij, de Economische Bond en de Neutrale Partij.³ Net als in 1913 werd er in 1918 volop gedebatteerd. Alleen vonden de debatten niet meer plaats tussen links en rechts, maar tussen partijen die dicht bij elkaar stonden. Zo debatteerden liberalen vaak met andere liberalen, sociaaldemocraten met communisten, antirevolutionairen met staatkundig gereformeerden en hielden katholieken zoals voorheen de vergaderingen meestal besloten.

Een andere verandering was dat sommige partijen meer de nadruk legden op, zoals het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* het noemde, 'open-lucht-tentoonstellingen.' Zo stonden argeloze wandelaars op 2 juli aan het Lucasbolwerk ineens oog in oog met jhr. E.A. van Beresteijn, die op een bankje was geklommen en gedurende een klein half uurtje over het programma van zijn partij sprak. De redactie vond het een goed idee want zo kon wellicht de minder politieke geïnteresseerde kiezer worden bereikt. Die lieten zich immers zelden in een politieke vergadering zien.

De politiek minder gemotiveerde kiezers werden ook in hun wijk opgezocht met optochten met muziek. Daarnaast fietsten er propagandisten door de buitenwijken die uit volle borst de Internationale of het Wilhelmus zongen.

Een absoluut nieuwtje was het gebruik van de bioscoop op de Neude door de vrij-liberalen. Vanuit de balkonkamer van het huis op de hoek Neude-Lange Jansstraat werd politieke reclame getoond op het projectiedoek dat enkele meters verder op straat tussen twee palen was gespannen. Het was een initiatief van de firma Lorjé. Aanbevelingen voor de vrij-liberalen werden afgewisseld met kluchten. De redactie van het vrij-liberale *Dagblad* vond het de meest ideale reclame, nog doeltreffender dan een verkiezingsmeeting. Het nieuwe kiesstelsel maakte een einde aan de opgewondenheid van de verkiezingsavond. Pas om half twaalf werden de laatste processen-verbaal van de stembureaus op het stadhuis ingeleverd. Tegen die tijd was een groot deel van de nieuwsgierige aanwezigen alweer afgedropen. Bulletin met betrouwbare uitslagen werden in de loop van de nacht verspreid. Een overzicht van de uitslag in heel Nederland was pas de volgende ochtend beschikbaar. Op de verkiezingsavond van het districtenstelsel met al zijn opwinding zou later met heimwee worden teruggekeken.

Strooibiljet voor een verkiezingsbijeenkomst van de Communistische Partij in Utrecht in 1922.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK

In 1922 splitsten conservatieve katholieken zich af van de RKSP die ze te progressief vonden en begonnen een nieuwe partij, De Nieuwe Katholieke Partij, die ook in Utrecht campagne voerde.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK

1922: iedereen naar de stembus

Nadat het Utrechtse electoraat in 1918 al flink was toegenomen, groeide het aantal kiezers in 1922 als gevolg van de invoering van het vrouwenkiesrecht van 30.000 tot maar liefst ruim 72.000. Voor het eerst moesten propagandisten, politici en verkiezingsagenten nu ook proberen om de vrouwelijke kiezers aan zich te binden. Voor het overgrote deel van de partijen was de eerste stap daartoe het plaatsen van één of meerdere vrouwen op de kandidatenlijst. Alleen de antirevolutionairen en de staatkundig-gereformeerden deden dat niet.

Een andere manier om het vrouwelijke electoraat te winnen, was het inzetten van spreeksters bij openbare vergaderingen. De CHU deed daartoe bijvoorbeeld een poging, maar de vergadering werd matig bezocht. Bij de vrijzinnige-democraten sprak het Leidse gemeenteraadslid Wilhelmina van Itallie-Van Embden over het belang van vrouwen in het politieke debat. Veel stelden deze initiatieven niet voor. De meeste partijen waren terughoudend in het laten spreken en debatteren van hun vrouwelijke propagandisten.

Ook in 1922 belegden de meeste partijen veel vergaderingen, maar het aantal debatten met andersdenkenden nam sterk af. Meer dan in 1918 was de eigen achterban de doel-

groep. Zo organiseerden de antirevolutionairen op vrijdag 16 juni een zeer drukbezochte vergadering in Tivoli. Vermeedelijk was de drukte te danken aan de aankondiging dat Colijn zou spreken. Hij werd door de aanwezigen met luid gejuich onthaald. De speech van Colijn werd omlijst met gezang en gebeden. Debat werd niet gevoerd.

Naast openbare vergaderingen die plaatsvonden in een zaal, organiseerden diverse partijen steeds vaker bijeenkomsten in de buitenlucht. De Vrijheidsbond hield op zondag 11 juni een openluchtbijeenkomst op een braakliggend terrein aan de Vecht. De redacteur van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* kon de locatie echter niet bekoren. Volgens hem werd de meeting gehouden op

Affiches van politieke partijen en attributen om ze op te plakken op een onbekende locatie in Utrecht in 1922

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

een lelijke plek en waren er bovendien te weinig stoelen beschikbaar. Het meest gedreven in het organiseren van openluchtbijeenkomsten waren de sociaaldemocraten. In aanloop naar de stembusgang op woensdag 5 juli organiseerden zij zestien van dergelijke bijeenkomsten verspreid over de hele stad. Tijdens deze samenkomsten werd er niet alleen gesproken maar ook gezongen.

De grootste bijeenkomst van de SDAP vond plaats aan de vooravond van de verkiezingen, op dinsdag 4 juli. De sociaaldemocraten kwamen bijeen op een bouwterrein aan de Kanaalstraat. Vooraf verzamelden zij zich op de Neude. Vandaar trok het federatiebestuur van de partij samen met de sprekers in een stoet van ongeveer 3.000 mensen richting de Kanaalstraat. In de stoet bevonden zich muzikanten van muziekvereniging 'Voorwaarts' en leden van fietsclub 'Het rode licht'. Ook reed er een versierde auto mee met daarop posters en platen van de kandidaten. De verplaatsing van de campagne van binnen naar de buitenlucht was een trend die zich in de decennia daarna zou voortzetten.

Toch was er aanvankelijk nauwelijks belangstelling voor de verkiezingscampagne zo stelde het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* vast in een terugblik: 'De clericale partijen hielden meetings zonder debat, de roode groep schreef geen zaalvergaderingen uit [...] de meeste vergaderingen hadden geen groote opkomst, gedachtenwisseling kwam zelden voor.' Volgens de redactie gingen de verkiezingen pas twee dagen voor de stembusgang leven. Toen werden propagandatochten gehouden en werd men bedolven onder een stortvloed aan verkiezingslectuur. In de opvatting van veel tijdgenoten had de verkiezingscampagne na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging veel aantrekkelijks verloren.

Vermaak in plaats van debat

Het nieuwe kiesstelsel en de uitbreiding van het electoraat had grote invloed op de verkiezingscampagnes. In plaats van twee grote politieke blokken die tegenover elkaar stonden, concurreerden nu vele partijen met elkaar. Om ideologisch nabijgelegen partijen geen podium te geven voor propaganda organiseerden de meeste partijen steeds minder debatavonden. Ze verplaatsten hun campagneactiviteiten meer naar de publieke ruimte met optochten en

In Utrecht verspreide flyer van de Vrijzinnig Democraten voor de verkiezingen van 1922

□ ONTWERP J.D. ROS | HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK

openluchtmeetings in de hoop zo in contact te komen met zwevende en minder geïnteresseerde kiezers.

Optochten, muziekkorpsen, openluchtbijeenkomsten en het gebruik van lichtbeelden stonden er garant voor dat het element vermaak niet ontbrak in de campagne. Die ontwikkeling was al ingezet vóór 1918, maar versnelde daarna. Vermaak was een van de manieren waarop partijen probeerden om te gaan met de massaliteit van het electoraat, omdat op die manier tenminste een deel van de nieuwe kiezers bereikt kon worden. Traditionele methoden als huisbezoek werden wel voortgezet, maar het ontbrak veel partijen aan de benodigde mankracht om alle nieuwe kiezers te bezoeken.

Noten

- 1 Dit onderzoek is gebaseerd op krantenartikelen uit *Utrechtsch Nieuwsblad*, *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* en *Het Centrum*. Respectievelijke zijn deze kranten te raadplegen via de website van Het Utrechts Archief, in de studiezaal van Het Utrechts Archief aan de Alexander Numankade en via <https://www.delpher.nl>.
- 2 Ook in 1917 vonden er nog verkiezingen plaats, maar die hadden weinig om het lijf, omdat alle grote partijen hadden afgesproken elkaar niet te bestrijden. Deze verkiezingen waren namelijk noodzakelijk om de grondwetsherziening in tweede lezing te kunnen aanvaarden. Aangezien de partijen het over de noodzakelijkheid van de herziening eens waren, werd een verkiezingsstrijd onnodig gevonden.
- 3 Zie voor deze partijen onder andere <https://www.parlement.com> en het repertorium kleine politieke partijen op <http://resources.huygens.knaw.nl>.

Clara Wichmann en de strijd voor het vrouwenkiesrecht

Clara Wichmann in 1912 in haar kamer aan de Brigittenstraat 17

□ IAV-ATRIA, KENNISINSTITUUT VOOR EMANCIPATIE EN VROUWENGESCHIEDENIS

De Utrechtse feministe Clara Wichman is altijd een intrigerende, wat raadselachtige figuur gebleven, vooral bekend als geëngageerd criminologe met anarchistische sympathieën. Met de strijd voor vrouwenkiesrecht hield ze zich slechts kort bezig. Haar idealen en maatschappelijk engagement reikten verder.

Clara Wichmann (1885-1922) was het oudste kind van Duitse ouders. In 1879 had haar vader een hoogleraarschap mineralogie en geologie te Utrecht aanvaard en zich daar met zijn vrouw gevestigd. Het gezin woonde in de Nachtegaalstraat (nr. 37). Duits bleef thuis de voertaal, zodat de twee kinderen - broer Erich werd in 1890 geboren - tweetalig werden opgevoed. Na de lagere school ging Clara naar de meisjes-hbs omdat het hoofd van de lagere school haar te 'dartel' vond voor het gymnasium. In haar 16e levensjaar was ze een tijdlang ernstig ziek: tyfus. Uit haar (in het Duits geschreven) dagboeken van deze tijd komt haar belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken al duidelijk naar voren. Op haar 17e verjaardag (17 augustus 1901) noteerde ze haar voornemen als vrouw een actief leven te zullen leiden. Ze wilde niet een huisvrouw worden die alleen maar pronkt met haar boekenkennis. Ze was vooral geïnteresseerd in geschiedenis.¹

Na het behalen van haar hbs-diploma (1902) en het staatsexamen gymnasium (1905) en een periode van ziekte en kuren ging Clara in Utrecht Wichmann studeren: geen geschiedenis, maar rechten. Ze werd lid van de Utrechtsche Vrouwelijke Studenten Vereniging (UVSV), in die tijd een vereniging met zo'n 60 leden - dat waren toen alle meisjesstudenten van de universiteit. Naast de verplichte vakken volgde ze colleges geschiedenis en filosofie van de Leidse hoogleraar filosofie Gerard Bolland, die ook in Utrecht cursussen gaf. Hoezeer ze in deze tijd onder de invloed was van

Els Kloek

Historica, ondernemster in geschiedenis, stond aan de wieg van tijdschriften, tentoonstellingen, boekenreeksen, stichtingen, congressen. Sinds 2005 o.a. hoofdredacteur van (website en boek) *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*/1001 vrouwen.

deze hegeliaan, blijkt als ze op 7 oktober 1907 als praeses van de UVSV de eerstejaars toesprekt. Na hen te hebben aangespoord om vooral ook dingen buiten hun vakstudie te doen, zoals colleges in andere faculteiten volgen, 'socialistische meetings of wat dan ook' bij te wonen, roept ze de eerstejaars op vooral de filosofiecolleges van Bolland te volgen, want die zullen 'een grooten en verhelderenden invloed op je zijn en denken hebben'.² Verder spreekt ze de hoop uit dat de studietijd voor de meisjes niet alleen een gelukkige, maar ook 'een oproe-rige' tijd zal zijn. De meeste jonge

mensen zijn te kalm tegenwoordig, stelt ze mistroostig vast. Zelf was ze toen 22 jaar oud. Twee jaar later - ze was nog student - zou ze actief worden in het afdelingsbestuur van de Nederlandsche Bond van Vrouwenkiesrecht, de 'gematigde' tegenhanger van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht.

'Gematigden' en 'ultra's'

Op 27 februari 1907 was de Nederlandsche Bond van Vrouwenkiesrecht (NBVK) opgericht: een afsplitsing van de in 1894 opgerichte Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK). Lange jaren van interne strijd en strubbelingen waren aan de scheuring voorafgegaan. Men werd het maar niet eens over de vraag of de VvVK zich geheel en al moest richten op het verkrijgen van vrouwenkiesrecht, of dat er ook op andere maatschappelijke terreinen, zoals onderwijs en arbeid, verbeteringen in de positie van vrouwen nagestreefd moesten worden. Ook de statutair bepaalde regel dat mannelijke leden geen zitting konden krijgen in het hoofdbestuur - mannen konden wel gewoon lid zijn - was sommigen een doorn in het oog. Een derde bron van onvrede, de bondgenotenpolitiek ten aanzien van met name de SDAP, bleef voor interne spanningen zorgen. Grof gezegd ging het om de verhouding tussen algemene vrouwenbelangen (dames!) of die van de arbeidersvrouwen, maar die kwestie

Clara (zie inzet) als honorair bestuurslid tijdens de viering van de 11e dijs van de UVSV op 9 maart 1910

□ FOTO ATELIER HOLM, UTRECHT | IISG AMSTERDAM

had uiteraard talrijke politieke en tactische implicaties. En tot slot groeide intern ook de onenigheid over de Engelse *suffragettes* en hun radicale acties: de gematigden vroegen zich af of dat nu wel de juiste weg was terwijl de 'ultra's' juist vonden dat zij steun verdienden.³

Volgens Lizzy Van Dorp (1872-1945), die samen met Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (1876-1956) het initiatief tot de NBVK nam, was het tijd dat een nieuwe generatie van zich deed spreken. In haar *Tweeërlei strooming* (1908) spreekt ze van een generatie die verder zou gaan dan het op de Franse Revolutie geïnspireerde, 'rationele' streven naar gelijke rechten van het 'ultra-feminisme'. Het feminisme dient veel meer te bevatten dan de strijd voor kiesrecht. Van daar de oprichting van een nieuwe Bond: het vrouwelijke element moet meer ruimte krijgen in de samenleving, en het kiesrecht is daartoe een middel, niet een doel. In de loop van zijn bestaan ging de Bond vooral gelden als 'gematigd'. Maar ook het woord 'ethisch' kwam in zwang, waarmee men zich afzette tegen het 'rationalistische' gelijkheidsdenken. Het moest juist gaan om de invloed van het vrouwelijke.

Clara als 8- of 9-jarige met haar vijf jaar jongere broertje Erich die zich later zou ontwikkelen tot excentrieke kunstenaar en politieke dwarsligger. Vanaf 1910 schreef hij zijn familienaam als Wichman.

□ FOTO BENQUE & KINDERMANN, HAMBURG | IISG AMSTERDAM

Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.

ZONDAG 18 JUNI a.s.

Landelijke Betooging en Meeting
te Amsterdam

voor Kiesrecht voor de vrouw op dezelfde voor-
waarden als voor den man, wat thans beteekent:

ALGEMEEN VROUWENKIESRECHT
VASTGELEGD IN DE GRONDWET.

Samenkomst tusschen 12 en 1 uur op het terrein van de
IJsclub achter het Rijksmuseum.

Affiche Vereniging voor Vrouwenkiesrecht uit 1918

ONTWERP THEO MOLKENBOER | IAV-ATRIA, KENNISINSTITUUT VOOR EMANCIPATIE EN
VROUWENGESCHIEDENIS

Afdeeling Utrecht

Voor zover bekend was Clara Wichmann niet bij deze 'scheurmakelij' van 1907 betrokken. Ze is nooit lid geweest van de VvVK en verscheen pas op het toneel van de kiesrechtstrijd toen ze op 15 september 1908 samen met Willem (W.H.M.) Werker (1872-1938) en Corrie (C.M.) Beaujon (1885-1977) de Utrechtse afdeling

van de NBVK oprichtte. Werker werd voorzitter, Beaujon penningmeesteres en Wichmann secretaresse.

Willem Werker was een stuk ouder dan Beaujon en Wichmann. Hij was al gepromoveerd als jurist en had een baan als griffier van de Centrale Raad van Beroep (voor de Ongevallenwet); ook zat hij voor de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) in de Utrechtse gemeenteraad.⁴ Bij de vrouwenkiesrechtstrijd was hij al langer betrokken, want hij was lid geweest van de VvVK. Corrie Beaujon studeerde rechten, net als Wichmann. Ze was in 1903 de eerste vrouwelijke student van de Utrechtse rechtenfaculteit geweest, en was het jaar vóór Wichmann praeses geweest van de UVSV. Beaujon was in 1905 lid geworden van de VvVK, dus net als Werker moet zij de scheuring binnen de VvVK bewust hebben meegemaakt. Maar Werker en Beaujon staan niet op de namenlijst van hen die in 1907 hun adhesie betuigden met de oprichting van de Bond.⁵

Uit het door Clara Wichmann (hand) geschreven jaarverslag van 15 september 1908 tot eind februari 1909 spreekt meteen al een duizelingwekkende dadendrang. Op de tweede vergadering van de afdeling (10 oktober) stond een 'plan van actie' op de agenda en in de maand november werden 5.000 'vliegende blaadjes' in de stad verspreid om bekendheid te geven aan de oprichting van de afdeling. Op 10 november begon de cursus 'Algemeene Beginselen der Rechtswetenschap', gehouden door dr. W.H.M. Werker: 24 bijeenkomsten van steeds één uur voor de leden. Ook werden er

grote lezingen georganiseerd, onder andere van de rondreizende feministe Käthe Schirmacher (1865-1930), die sprak over de vraag 'Wass bringt die Frauenbewegung den Mann?' (12 februari 1910).⁶

In 1909 en 1910 werden opnieuw veel lezingen georganiseerd en cursussen gegeven. Opnieuw ook liet men vlugschriften - steeds in een oplage van 5.000 - drukken die over de stad werden verspreid: onder meer *De vrouw en de politiek* van mr. E. Fokker, *Feiten uit het privaatrecht* van mr. W. Werker en een brochure met meningen pro en contra het vrouwenkiesrecht. In dit opzicht speelde de Utrechtse afdeling beslist een voortrekkersrol, te meer daar hun uitgaven ook door andere afdelingen besteld konden worden. Ook een huishoudcursus voor arbeidervrouwen werd opgezet, waaraan ook informatie over staatsrechtelijke zaken werd gekoppeld. Hiernaast begon men een eigen bibliotheek: het Centraal Bureau voor Lectuur, waar ook andere afdelingen gebruik van mochten maken. Daarvoor werden boeken verzameld die ook andere maatschappelijke problemen betroffen - andere afdelingen konden de catalogus voor fo,10 aanschaffen.⁷

Hoe druk Wichmann het met dit alles gehad moet hebben, juist in het jaar dat ze haar studie afrondde en met haar promotieonderzoek begon, blijkt uit het persoonlijke archief dat op het IISG wordt bewaard: eindeloos veel brieven, briefjes en kaartjes gericht aan de secretaresse van de Afdeeling Utrecht, Brigittenstraat 17 zijn uit deze tijd zijn bewaard gebleven.

Gevelsteen 100 jaar (vrouwen)kiesrecht

Utrecht krijgt volgend jaar een bijzondere gevelsteen ter herdenking van 100 jaar vrouwenkiesrecht en daarmee de invoering van algemeen kiesrecht. Initiatiefneemster is Marjet Douze, webredacteur van het Utrechtse Geveltekenfonds en lid van de landelijke ‘aanjaag-groep’ viering 100 jaar vrouwenkiesrecht. Douze: ‘Het bestuur van het fonds was meteen enthousiast en samen met Paul Krijnen ging ik de boer op. Ik startte een onderzoek naar vrouwen die actief waren geweest in de vrouwenkiesrechtstrijd. Een gevelsteen heeft tenslotte een muur, dus een adres nodig. Totdat het kwartje viel: zo’n belangrijke historische gebeurtenis op het terrein van democratie, moet natuurlijk herdacht worden op het *huis* van de democratie - het stadhuis! En we vonden - samen met de afdeling Erfgoed van de gemeente - een mooie, prominente plek: links, op de borstwering voor het stadhuis.’

Janneke van der Heijden, gemeenteraadslid van Groen Links schaarde zich achter het plan en kreeg brede steun voor haar motie die niet alleen gaat over de realisatie van een gevelsteen, maar ook over de viering van 100 jaar algemeen kiesrecht met speciale aandacht voor vrouwenkiesrecht en de positie van vrouwen in de politiek. Wethouder Linda Voortmans komt dit najaar met een uitgewerkt plan en inmiddels hebben verschillende organisaties belangstelling getoond voor het organiseren van allerlei activiteiten. Er zal ook een koppeling worden gemaakt met de drie verkiezingen in 2019 (Provinciale Staten, Waterschap en Europees Parlement). De gemeente Utrecht heeft Britt Nelemans de opdracht gegeven de gevelsteen te ontwerpen.

Willem Werker (1872-1938) die samen met Clara Wichmann en Corrie Beaujon (1885-1977) op 15 september 1908 de Utrechtse afdeling van de Nederlandsche Bond van Vrouwenkiesrecht oprichtte. De foto dateert uit hetzelfde jaar waarin hij ook gemeenteraadslid werd namens de Vrijzinnig Democratische Bond. In 1912-1913 en 1917-1919 was hij tevens wethouder.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In augustus 1909 schreef de afdeling een prijsvraag uit voor toneelstukjes over de vrouwenzaak. Een bundeling van vijf inzendingen werd in het voorjaar van 1910 uitgegeven onder de titel *Niet alleen ter wille van de kunst*. Deze uitgave werd de opmaat voor de breuk van 1911.

De breuk

Voor het toneelstukje ‘De mannen zijn...’ van Johan Koning zette kwaad

bloed. De mannen werden hierin dermate zwart afgeschilderd dat men alleen maar kon concluderen dat het stuk opriep tot ‘mannenhaat’. Bovendien werden gedegenereerde vrouwen ten tonele gevoerd en parodieerde de auteur de vrouwenbeweging.

Voor de afdeling Leiden nam de zaak hoog op. Leden schreven woedende brieven naar het hoofdbestuur, maakte passages in de reeds aangeschafte exemplaren onleesbaar en eisten via een motie dat de verkoop van het boekje zou worden gestaakt. Zowel het hoofdbestuur als de afdeling Utrecht nam deze eerste kwestie nog redelijk pragmatisch op. Op verzoek van het hoofdbestuur stuurde Clara Wichmann een schrijven rond met de suggestie om bij de uitvoeringen van de toneelstukjes een inleider te laten uitleggen dat de hoofdstrekking van de stukken strookten met de beginselen van de Bond maar dat sommige onderdelen voor rekening van de auteurs waren en dat enkele passages indien nodig geschrapt konden worden. Tot slot verzocht ze de afdelingen die de bundeltjes nog niet hadden betaald, dat zo snel mogelijk te doen.⁸

De afdeling Leiden nam hier geen genoegen mee. In een brief aan Utrecht eiste ze dat het gewraakte stuk uit alle exemplaren gesneden

moest worden en bepaalde andere passages zwart gemaakt moesten worden. Clara Wichmann antwoordde Leiden op 7 februari 1911 met een scherp getoonzette brief van ruim twee kantjes dichtbedrukt typescript: Leiden oefent censuur uit en de handelwijze van uitsnijden en zwartmaken is ‘ongepast’. De wijze waarop de inleider [dit was Welmoet Wij-

De Duitse feministe Käthe Schirmacher hield op 12 februari in Utrecht een lezing op uitnodiging van de Utrechtse afdeling van de NBVK.

□ FOTO GOTTHELL & SOHN, DANZIG 1893 | WIKIMEDIA COMMONS

Een van de wagens uit de propaganda-optocht voor het vrouwenkiesrecht op 15 juni 1910 op de Wittevrouwenbrug.

□ FOTO UIT HET TIJDSCHRIFT HET IDEEAL 1910, NR. 26 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

naendts Francken-Dyserinck] de afdeling heeft ingelicht is 'zóó weinig ethisch, dat zy den Ned.Bond van Vr.Kiesrecht, die toch bewéérd wordt op ethischen grondslag te staan, beslist onwaardig is'.⁹

Een andere kwestie was de zogeheten 'neutraliteit' van de Bond. In 1910 had de afdeling Utrecht het adres ondertekend tegen het wetsontwerp om huwende rijksambtenaressen in het onderwijs te ontslaan. Een aantal leden van het hoofdbestuur had hiertegen bezwaar gemaakt, omdat dit zou indruisen tegen artikel 5 van de statuten, waarin staat dat de Bond zich niet zal mengen in politieke actie. Hierop was Utrecht met een voorstel gekomen om de statuten te wijzigen, maar dat voorstel werd op slinkse wijze buiten de orde van vergaderingen gehouden.

Datzelfde gold het protest van Utrecht tegen de steun van de Bond aan het regeringsvoorstel inzake de grondwetsherziening en de concrete wijzigingsvoorstellen die Wichmann en de haren indienden. Het hoofdbestuur wist die steeds buiten de besprekingen binnen de Bond te hou-

den. De afdeling Utrecht was het niet eens met de lijn van de Bond om het 'blanco artikel' te steunen, wat inhield dat er - kort samengevat - in de grondwetswijziging helemaal niets over kiesrecht en sekse zou worden vastgelegd, in de veronderstelling dat

vrouwen dan uiteindelijk 'gewoon' zouden meeliften op de invoering van het algemeen kiesrecht. Volgens de afdeling Utrecht kon er niet worden volstaan met 'simpelen aandrang tot opheffing der grondwettige ongelijkheid van man en vrouw', zoals het rapport inzake de grondwetsherziening van de Bond voorstelde.¹⁰ In het algemeen, zo schreef Wichmann op 18 december 1910 aan de voorzitter van de Bond, 'missen wij [...] eenige hoofdeischen van ethisch feminisme'. Concreet stelde de Utrechtse afdeling dat de gelijkheid der seksen in diverse artikelen van de nieuwe grondwet opgenomen moesten worden. Dit alles was bedoeld om te bereiken dat de nieuwe grondwet 'positieve waar-

NEDERLANDSCHE BOND VOOR VROUWENKIESRECHT.

AfDEELING UTRECHT.

PRYSVRAAG.

Het Bestuur der Afdeling Utrecht van den Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht wenscht op de jaarvergadering in Januari of Februari 1910 te doen opvoeren een tooneelstukje, op het vrouwenvraagstuk betrekking hebbende, en looft hiervoor als prys uit: een boek of kunstvoorwerp ter waarde van f 25.-, naar keuze.

Vereischte is, dat de opvoering gemakkelyk zy en niet langer dan drie kwartier dure.

Inzendingen vóór 15 October 1909 by de secretaresse der afdeling,

Mejuffrouw C.W. Wichmann,
Utrecht, Bregittenstraat 17.

Uitnodiging tot deelname aan prijsvraag toneelstukjes van de Utrechtse afdeling van de NBVK.

□ ARCHIEF CLARA WICHMANN | IISG AMSTERDAM

catenpraktijk, maar dat liep uit op een teleurstelling toen duidelijk werd dat ze de problemen van mensen met schulden niet kon oplossen. Op tijdelijke basis viel ze in als adjunct-directrice van de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk en in maart 1914 vond ze een vaste betrekking bij het Centraal Bureau voor de Statistiek, waar ze verantwoordelijk werd voor de criminologische statistiek bij de gerechtelijk-statistische afdeling. Vanaf 1916 verlegde ze haar belangstelling naar het christen-socialisme. Via de antimilitaristische beweging leerde ze Jo Meijer (1895-1969) kennen, die een gevangenisstraf van tien maanden uitzat wegens dienstweigering. Ze trouwden pas toen Wichmann zwanger was.

Op 15 februari 1922 stierf Clara Wichmann, 36 jaar oud, enkele uren na de geboorte van haar dochter Hetty. Jo Meijer (die zich later als tandarts zou vestigen) noemt haar een 'kosmisch humaniste': haar engagement was te breed voor het beperkte blikveld dat zoveel maatschappelijke bewegingen eigen is. Ook al besteedt hij in de biografische schets van zijn zo vroeg gestorven vrouw nauwelijks aandacht aan haar werk voor de NBVK, met deze uitspraak slaat hij de spijker op zijn kop: Wichmann was geen ruziemaakster of 'Prinzipienreiterin', maar een idealiste met een zeer breed blikveld. Daarmee was ze in de zo gematigde omgeving van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht niet op haar plaats en kwam ze niet tot haar recht. Zijzelf was degene die dat het scherpste inzag.

Onthulling door burgemeester Vos-van Gortel van een plaquette in de gevel van Nachtegaalstraat 37, november 1985. De tekst luidt: 'Clara Meijer-Wichmann 1885 - 1922 verdedigster der menselijkheid.'

□ IISG AMSTERDAM

Noten

1. J.B. Meijer, 'Biografie', in: Clara Meyer-Wichmann, *Inleiding tot de filosofie der samenleving* (Haarlem 1925) 5-76, aldaar p.28.
2. Ibidem, p.42.
3. Enkele titels over de stromingen in de strijd voor vrouwenkiesrecht: Tom van der Meer, 'Kiesrecht zonder onderscheid van sekse. De SDAP en de strijd voor het vrouwenkiesrecht (1899-1908)', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 2 (1981) 146-166; Marijke Mossink, 'Tweërlei strooming? "Ethisch" en "rationalistisch" feminisme tijdens de eerste golf in Nederland', *Socialisties-Feministische Teksten* 9 (1986) 104-120; Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990); Agnes van Steen, 'Vrouwenkiesrecht in Leiden. De knuppel in het hoenderhok', *Jaarboek der Sociale en Economische Geschiedenis van Leiden en Omstreken* 19/20 (2007/8) 177-220; Mieke Aerts, "'Hollandsche vechtsuffragettes'? Een kwestie uit de geschiedenis van het Nederlandse feminisme', *BMGN* 124 (2009) 599-617. Verder uiteraard Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929* (Amsterdam 2005).
4. Werker was de docent sociale filosofie en rechtsgeschiedenis van Beaujon en Wichmann. Zie Elle Somelaars, *Passie voor vrijheid. Clara Wichmann (1855-1922)* (Amsterdam 2005) 103. De auteur van dit boek, een gefictionaliseerde biografie op basis van archiefonderzoek, geeft geen verwijzingen. Ik heb deze informatie niet kunnen verifiëren.
5. Atria, nr. 295, Archief van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, inv.nr. 261: oprichtingscirculaire februari 1907, met lijst van ondertekenaars.
6. Atria, nr. 295 Archief NBVK, inv.nr. 36, Jaarverslagen: Afd. Utrecht 15-9-1908 tot februari 1909. Over Schirmacher, zie Johanna Gehmacher, Elisa Heinrich en Corinna Oesch, *Käthe Schirmacher. Agitation und autobiographische Praxis zwischen radikaler Frauenbewegung und völkischer Politik* (Wenen etc. 2018).
7. Atria, nr. 295, Archief NBVK, inv.nr. 36, Jaarverslagen: Afd. Utrecht 22-1-1909 - 27-1-1910; Het jaarverslag over 1910 bevindt zich niet in deze map, maar in: inv.nr. 22: Brieven van diverse afdelingen, Utrecht: (getypt) jaarverslag Afd. Utrecht 27-1-1910 - 10-2-1911.
8. Atria, nr. 295, Archief NBVK, inv.nr. 71: brief 13-12-1910.
9. Atria, nr. 295, Archief NBVK, inv.nr. 22: brief 7-2-1911.
10. De hier volgende citaten zijn ontleend aan Atria, nr. 295 Archief NBVK, inv.nr. 22: 27-10-1910, 18-12-1910, 10-2-1911, 7-2-1911, 28-2-1911, 8-3-1911, 12-3-1911 en 21-3-1911. Veel materiaal (waaronder kopieën van deze brieven) is ook te vinden in het archief van Clara Wichmann op het IISG.

Henk van Oosten (Meneer Pieterse) in mei 1945 voor zijn aan een binnenterrein gelegen huis Springweg 78.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Henk van Oosten (1882-1962)

*Hij wordt in de gemeenteraad uitgelachen
als hij moeilijke woorden fonetisch uitspreekt
en hij krijgt f25,- boete voor het beledigen
van een agent. Er is een arbeider in de raad!
Het is Hendrik Dirk Cornelis van Oosten
(Delft 1882 - Utrecht 1962) en hij is overtuigd
communist.*

De Communistische Partij Holland is nog maar net opgericht als er in 1919 een raadszetel in Utrecht wordt behaald (539 van de circa 26.000 uitgebrachte stemmen). Henk van Oosten neemt een paar maanden na de verkiezingen die zetel in en dat zullen ze weten in de gemeenteraad. Hij maakt het wethouders en burgemeesters niet gemakkelijk met kritische opmerkingen over 'het werklozenvraagstuk' en hij ijvert voor verbetering van de positie van de arbeiders. Uniek is dat hij via een interpellatie een voorstel doet om werklozen een baan te gunnen bij de bouw van gemeentelijke woningen (wat wordt weggestemd).

Zijn taal is die van de arbeiders, zelf heeft hij niet meer dan vier jaar lager onderwijs gehad want hij moet al vroeg aan de bak als schippersknecht op een rijnaak. Tijdens dat werk schoolt hij zichzelf door veel te lezen en zo komt hij in aanraking met pamfletten over ophefing van de klassenmaatschappij en een wereld zonder hebzucht,

egoïsme en werkloosheid. Het spreekt hem zeer aan en hij zet zijn overtuiging om in actie als hij de Bond van Schippersknechten opricht. In 1911 wordt Van Oosten timmerman en is de stad zijn werkplaats. Hij is ook nog een tijdje kanoverhuurder aan de Oudegracht. In 1918 sluit hij zich aan bij de dan opgerichte Communistische Partij Holland.

In de gemeenteraad interrompeert Van Oosten er flink op los. Dat is vrij ongewoon want het geldt als hoogst ongeleefd sprekers in een debat te onderbreken. Als reactie krijgt Van Oosten steeds meer tegengas van zijn collega-raadsleden. Het is soms zelfs zo erg dat hij geen zin kan afmaken of er volgt alweer een interruptie. En als de communist dan ook nog eens moeilijke woorden probeert uit te spreken wordt hij daarvoor keihard uitgelachen. Een briefschrijver in *De Tribune* beklaagt zich daarover in 1920: 'Het leek erop dat deze ene man een roofdier was dat door allen gezamenlijk moest worden afgemaakt.'

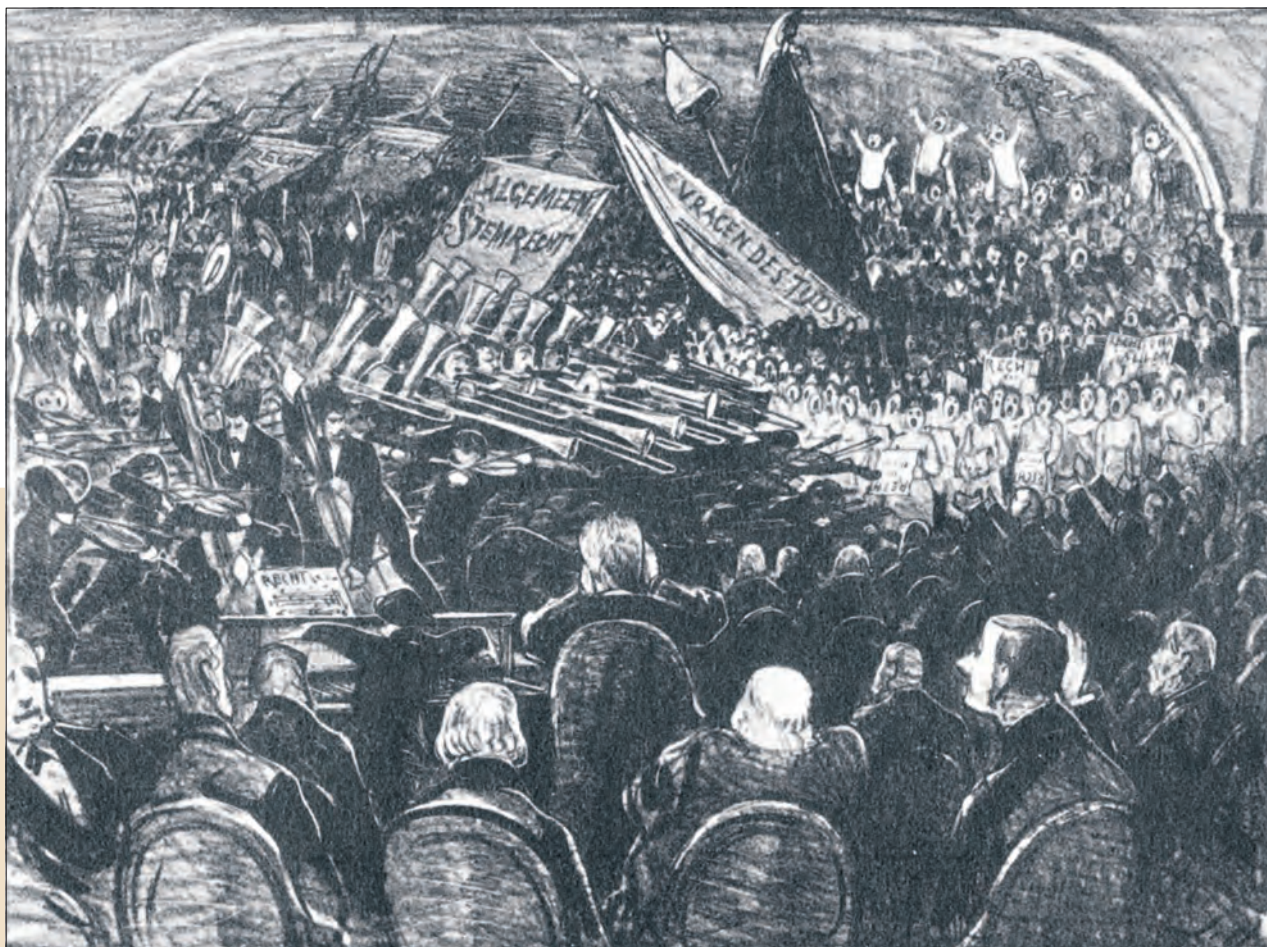
Ook buiten de raad laat Van Oosten van zich horen. In 1921 krijgt hij een boete van f25,- als hij bij een volksoploopje op het Vredenburg een agent probeert uit te leggen dat die 'ontactisch' bezig is bij het verwijderen van omstanders. 'Een raadslid voor de rechter', luidt de kop van de kranten want het wordt landelijk nieuws.

Hoe hard Van Oosten ook werkt, de communisten verliezen in 1923 hun zetel en er komt een eind aan het raadslidmaatschap. In 1935 lukt het de Communistische Partij Nederland weer in de raad te komen, maar die zetel is voor lijsttrekker Bastiaanse.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog onderscheidt de idealist Van Oosten zich door het verzet in te gaan (schuilnaam Meneer Pieterse). Ook zijn vrouw en vier kinderen doen mee. De familie wordt hard getroffen, drie schoonzons overleven het niet.

Bronnen

Artikelen in *De Tribune* (1920), *Het Volk* (1921), *Utrechtsch Nieuwsblad* (1923).
Mondelinge informatie Gijs Schreuders (kleinzoon).
T. Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet 1940-1945* (Utrecht 2005).

Socialisten versus Liberalen: verkiezingsstrijd in politieke prenten

In de strijd voor en tegen het algemeen kiesrecht speelden politieke prenten en verkiezingsaffiches een belangrijke rol. De prenten verschenen vooral in weekbladen en zondagsbijlagen van landelijke kranten, de affiches sierden muren en kiosken. Ze moeten ook in Utrecht te zien zijn geweest, al weten we niet waar en hoe vaak. Albert Hahn senior en junior en Amersfoorter Willy Sluiter behoorden tot de belangrijkste politiek geëngageerde kunstenaars. Hun werk in opdracht van respectievelijk de SDAP en de Vrije Liberale Candidaten verkondigt diametraal tegengestelde boodschappen.

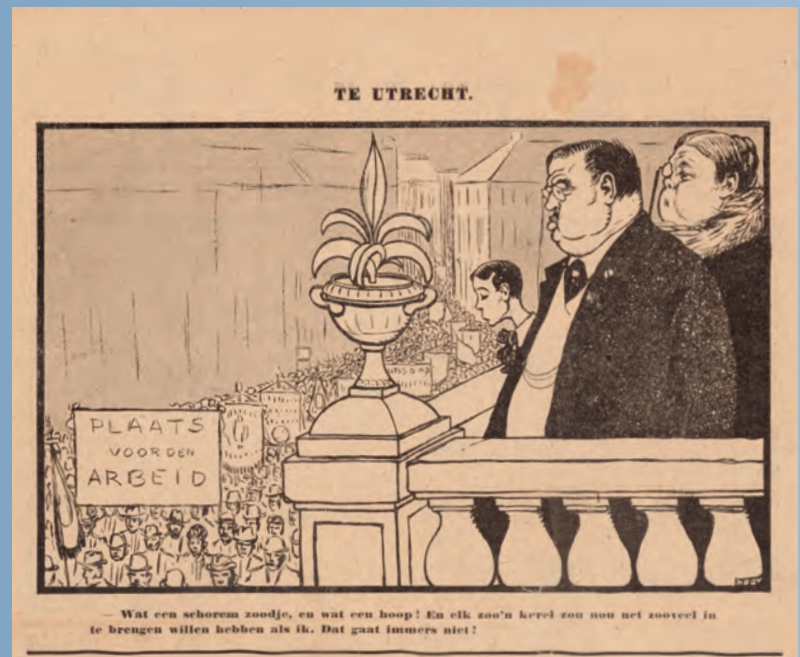

In de tweede helft van de 19e eeuw nam in ons land in navolging van Frankrijk de aandacht voor politieke prenten toe. Voorbeelden uit die tijd zijn de litho's van Jan Holswilder (1850-1890) die regelmatig in *De Lantaarn* gepubliceerd werden, zoals de afgebeelde litho uit 1885. We zien publiek (de gezeten burgerij) dat luistert naar een orkest dat naadloos overgaat in een enorme demonstratie van de zich emanciperende massa die spandoeken meedraagt met leuzen als 'Recht, Algemeen Kiesrecht' en 'Vragen des tijds'.

Holswilder was een 'volkslithograaf' en werk als het zijne werd toen niet als kunst beschouwd. Dat veranderde na 1890 toen een groep zelfbewuste kunstenaars zich bezig ging houden met het maken van politieke prenten. Grafiek werd weer belangrijk mede door de oprichting van de *Nederlandsche Etsclub*. Kunstenaars lieten zich onder andere inspireren door de maatschappijkritische kunst van de Franse kunstenaar Theophile Steinlen (1895-1923). Ze raakten politiek betrokken en uitten dat in hun werk. Ze maakten prenten voor maand-, week- en dagbladen als *De Hollandsche Revue*, *De Kroniek*, *De Lantaarn*, *De Notenkraaker*, *De (Groene) Amsterdammer*, *De Nieuwe Amsterdammer* en *Het Volk*. In een spel van lijnen, vormen en kleuren, aansluitend bij hun artistieke stijl, gaven ze een kritische blik op actuele gebeurtenissen. De politieke prentkunst kreeg steeds meer waardering en speelde vooral een belangrijke rol in verkiezingstijd.¹

Albert Hahn senior

Een van de grootste politieke tekenaars is Albert Hahn senior (1877-1918). Hij groeide op in Groningen als zoon van een huis- en decoratieschilder. Zijn ouders hadden gehoopt dat hij het bedrijf over zou nemen, maar vanwege zijn slechte gezondheid ging Hahn naar de kunst-academie Minerva. Hij lag veel in het ziekenhuis waar hij

Regelmatig vonden er demonstraties plaats, ook op 17 september 1905 in Utrecht, naar aanleiding van heftige discussies tussen de marxisten binnen de SDAP en partijvoorzitter Troelstra. Troelstra verweet de marxisten dat ze niet wisten wat er echt onder de arbeiders leefde. Deze prent van Albert Hahn sr. werd afgebeeld in het Zondagsblad van *Het Volk* op 24 september 1905. Op het monumentale klassieke bordes kijkt een rijk echtpaar met hun zoon neer op de massa. Het heeft iets sacraals, alsof het om een processie gaat. Een massa mensen vult de straat met een spandoek Plaats voor den arbeid en vaandels waarvan een met het duidelijke opschrift met SDAP. Het echtpaar, vertegenwoordigers van de burgerlijke elite, kijken - ook getuige het bijschrift - letterlijk en figuurlijk op de demonstranten neer.³

Een andere prent die Hahn sr. maakte naar aanleiding van een SDAP-congres in Utrecht werd geplaatst in *Het Volk* van 22 april 1906 (rechts). Het twaalfde congres dat van 14 tot 16 april 1906 in Utrecht werd gehouden, stond geheel in het teken van de partijstrijd. De marxisten leden in hun eigen ogen een zware nederlaag. Dit was naar aanleiding van wat 'de Utrechtse motie' heette. Sommige partijgenoten werd daarin verweten dat ze misbruik maakten van de vrijheid van kritiek in de partij door andere partijgenoten stelselmatig het stempel van beginselzwakheid, opportunisme, revisionisme enz. op te drukken'. Op die vaststelling volgde de oproep 'de kritiek [...] binnen dusdanige beperkingen te houden dat de partijgenoten elkanders waardigheid, en de eenheid der partij hooghouden'. Vijf aftredende bestuursleden die aanvaarding van de motie interpreterden als beperking van de vrijheid van meningsuiting stelden zich vervolgens niet herkiesbaar.⁴

de vaak bittere verhalen hoorde van medepatiënten en hun familie. Hahn: 'Als ze het hadden over socialisme en godsdienst lag ik heel opgewonden te luisteren, en koos vanzelf partij voor de rooie.'²

Na de academie in Groningen met succes te hebben voltooid, ging hij naar de Rijksschool voor Kunstnijverheid in Amsterdam waar hij kennismaakte met gelijkgestemden zoals Henriëtte en Richard Roland Holst, Antoon Derkinderen en Hendrik Berlage. Hahn deelde hun ideeën over het socialisme en de maatschappelijke rol die kunstenaars zouden moeten vervullen. Geïnspireerd door de eerdergenoemde Theophile Steinlen en de Engelse *Arts-and-Crafts-beweging* zette hij zich in voor de arbeiders en verbetering van hun arbeids- en leefomstandigheden.

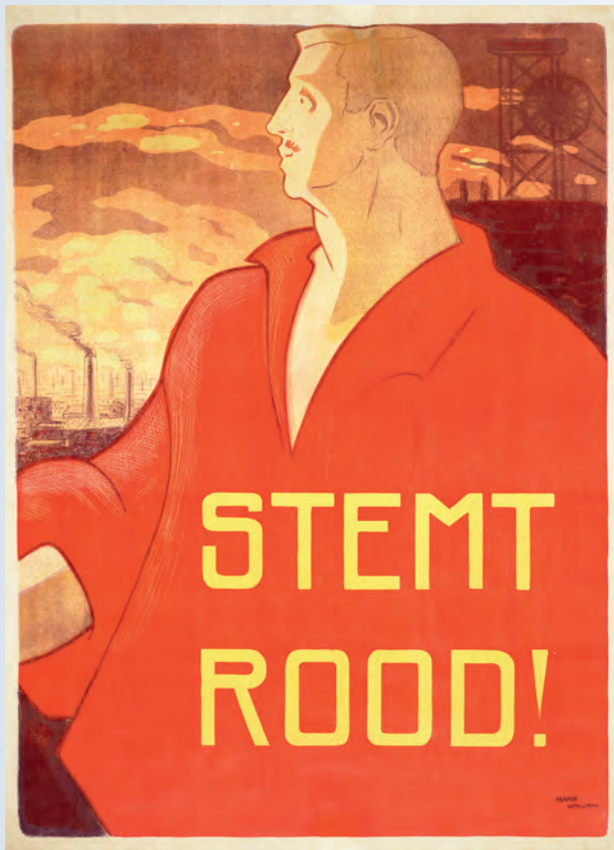
Hahn wilde kunst en politiek met elkaar verbinden en sloot zich aan bij de SDAP. Hij publiceerde meer dan 4.000 prenten die een mooi beeld geven van de politieke periode 1900-1918. In 1902 trad hij als politiek tekenaar in dienst van *Het Volk* waar hij wekelijks een prent maakte voor het *Zondagsblad* en later voor het daaruit voortgekomen politiek-satirische weekblad *De Notenkraker*. Incidenteel verwijst zijn werk naar Utrecht waar soms landelijke demonstraties en regelmatig congressen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) plaatsvonden. Zijn affiches en die van Hahn jr., die regelmatig herdrukt werden en verspreid werden via SDAP-afdelingen, zullen ook in Utrecht gehangen hebben.

In al zijn werk toont Albert Hahn schoonheid van harmonie en zijn werk past binnen de culturele en artistieke ontwikkelingen van zijn tijd, in het bijzonder die van de Nieuwe Kunst die gemeenschapskunst als ideaal propageerde.

In 1911 maakte Albert Hahn sr. het affiche voor het Volkspetitionnement voor het algemeen kiesrecht. In krachtige expressionistische vormtaal zien we een arbeider de klok luiden in een toren met een enorme bronzen bel, die galmt en het volk roept om de strijd aan te gaan om voor hun rechten op te komen. Met dit affiche wilde de partij de regering overtuigen dat algemeen kiesrecht noodzakelijk is. De afdelingen van de SDAP kochten en verspreidden het affiche voor drie cent per stuk.⁵ De actie was een succes, de petitie werd door 317.000 mensen ondertekend. Hahn heeft de boodschap krachtig neergezet met volle kleuren, oog voor detail en eenheid van typografie en beeld, zoals gebruikelijk in de Nieuwe Kunst.

In 1913 voerde de SDAP een landelijke verkiezingscampagne. Hahn sr. maakte dit affiche. Het Volk was trots op het ontwerp: 'Een jonge reus, in uitdagend roode bloeze staat, den blik vol ernstige kracht, met een donker fabrieksterrein als achtergrond, de lichtende toekomst in te turen. En als roep naar die toekomst klinkt van de plaat het proletariers-wachtwoord dezer dagen op stemt rood! De prent hangt sinds gistermiddag op ons redactie bureau en trekt onmiddellijk de aandacht, wekt ook de bewondering van alle bezoekers. Een voorteeken van de werking die zij zal doen, wanneer zij in vele duizenden exemplaren op de muren van onze steden en dorpen met haar heldere kleuren prijkt.'⁶ Wat stilistische kenmerken betreft heeft Hahn zich mogelijk laten inspireren door het werk van Toulouse-Lautrec, die in zijn affiches grote kleurvlakken weergeeft. Het is een harmonieuze compositie doordat de kleuren mooi in elkaar overgaan en een eenheid vormen met de typografie.

Albert Hahn junior

Albert Hahn junior (geboren als Albert Pieter Dijkman, 1814-1953) volgde in de voetsporen van zijn stiefvader Albert Hahn senior voor wie hij veel waardering had. Zijn moeder Lemke Robijns huwde na haar scheiding met Albert Hahn. Albert jr. werd in 1912 eveneens lid van de SDAP. Hij volgde tekenlessen aan de Kunstnijverheidsschool te Amsterdam. Na de dood van Hahn sr. werd hij vaste medewerker van *De Notenkraker*. Ook hij zag de prent als wapen tegen het onrecht. De SDAP gaf hem veel opdrachten. Zijn werk toont dezelfde krachtige tekenstijl als die van zijn stiefvader.

Dit affiche maakte Albert Hahn jr. in 1919. Een forse arbeider, die wappert met een enorme vlag neemt bijna alle ruimte in van de prent. De hoge heren verliezen bij hun poging de arbeider tegen te houden bijna hun hoed. De man laat zich niet uit het veld slaan. De krachtige vaste vormen worden gecombineerd met een vloeiende decoratieve lijn.

Willy Sluiter

Willy Sluiter (1873-1949) werd geboren in Amersfoort. Hij volgde de academie in Rotterdam en in Den Haag. Hij ontwikkelde zich tot een succesvolle en getalenteerde kunstenaar met oog voor vissers, het strand en het mondaine leven. Zijn werk behoort tot de avant-gardekunst van de Haagse School en later het postimpressionisme onder invloed van onder andere Toulouse-Lautrec. Naast zijn schilderijen maakte hij vele politieke prenten. Met twee collega's tekende Sluiter om beurten de cover - een spotprent - van *De Nieuwe Amsterdammer*. Dit weekblad was in 1915 opgericht door de radicaal-linkse journalist H.P.L. Wiessing als afsplitsing van het gematigder weekblad *De Amsterdammer* (later *De Groene Amsterdammer*). Daarnaast werkte Sluiter ook in opdracht van de Bond van Vrij- Liberale Candidaten, een partij die zich opwierp als beschermer tegen het 'rode gevaar'.

'De reactie moet weg', staat geschreven op het affiche voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1925 die in het teken stonden van bezuinigingen. De SDAP, die opkwam voor sociale zekerheden en het lot van invaliden, zieken en werklozen, won vier zetels bij deze verkiezingen.

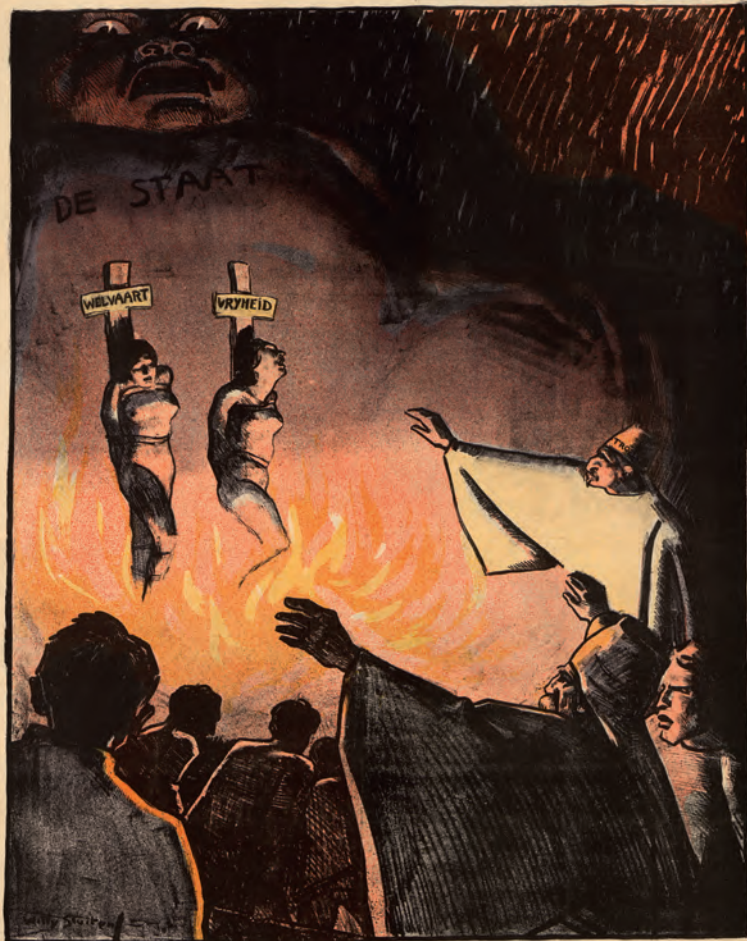
Hahn jr. tekende een skelet in een zwart gewaad met in de linkerhand een zwaard. Het is een sombere afbeelding maar een betere toekomst gloort aan de horizon als je stemt op de SDAP, luidt de boodschap. De zon is groots afgebeeld en vult de hele achtergrond. Het skelet lijkt als een boom uit de woelige grond te komen. Rechts op de afbeelding zien we een boek, waarschijnlijk de bijbel, en een wierookvat, verwijzingen naar de confessionele partijen in de Kamer. Dit werk van Albert Hahn toont andere stilistische kenmerken dan in de jaren ervoor. Het is vrij strak getekend en past daarmee binnen de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid.

**De Maatschappij op weg naar den afgrond.
Wie dit voorkomen wil, stemme de Vrij-Liberale Candidaten.**

Dit affiche maakte Willy Sluiter in 1918 voor De Bond van Vrij-Liberale Candidaten. Het is een bespotting op tegenstander, SDAP-leider Troelstra. De Bond van Vrij-Liberale was tegen uitbreiding van het kiesrecht en gericht op een vrije markt. De Bond stond lijnrecht tegenover Troelstra en zijn aanhang bij wie de gemeenschap centraal stond. De Vrij-Liberale laten met dit affiche zien waar het gedachtengoed van de SDAP volgens hen toe leidt. Het vierspan met Troelstra op de bok en met de paarden genaamd 'Socialisme', 'Radicalisme', 'Sociale Droomer' en 'Karakterloosheid' stormt op de afgrond af waar de 'bolsjewiki' een moeder met kind onderdrukken.

Welvaart en vrijheid geofferd aan den afgod „Staat”. - Wie dit gevaar wil keeren, stemme de Vrij-Liberale Candidaten.

Ook dit affiche van Sluiter dateert uit 1918. Het beeldt twee gehangenen af met de namen 'welvaart' en 'vrijheid' die geslactofferd worden door de SDAP, rechts (met het witte gewaad) vertegenwoordigd door Troelstra. Door de Eerste Wereldoorlog wilde de overheid grip hebben op de economie. De Bond van Vrije Liberalen was hier tegen en gebruikte in zijn campagne de leus 'Vrijheid of staatsocialisme'. Sluiter laat dat duidelijk in de affiches zien die hij voor deze partij maakte. Hij gebruikte in deze en soortgelijke werken vaak dezelfde aardse kleuren, sterke licht-donkercontrasten en een expressionistische lijnvoering.

Noten

1. Van der Blom, *Tekenen dat het gedrukt staat* [...], 156.
2. Van der Heijden, *Albert Hahn*, 10.
3. <https://search.socialhistory.org/Record/957445>
4. Tromp, *Het sociaal-democratische programma* [...], 165.
5. Van der Heijden, a.w., 114.
6. Van der Heijden, a.w., 115.

Bronnen

- Blom, Ad van der, *Tekenen dat het gedrukt staat. 500 jaar grafiek in Nederland* (Alphen aan de Rijn 1978).
- Elzinga, D.J. en G. Voerman, *Om de stembus, verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2002).
- Hagoort, Giep e.a., *Verkiezingsaffiches, tussen kunst en politiek, een reizende tentoonstelling* (Utrecht 1982).
- Heijden, Marien van der, *Albert Hahn* (Amsterdam 1993).
- Tromp, Bart, *Het sociaal-democratische programma, de beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (online https://www.dbnl.org/tekst/trom003soci01_01/) <https://www.delpher.nl/> <http://dnpp.ub.rug.nl/> (Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen) <https://socialhistory.org/nl> (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

Alle afgebeelde prenten van Hahn sr. en jr. en Sluiter bevinden zich in de collectie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam; de litho van Holswilder is overgenomen uit Van der Blom, *Tekenen dat het gedrukt staat* (Alphen a/d Rijn 1978).

Hoewel het een onderwerp betreft dat iedere meerderjarige in Nederland direct aangaat, heeft de herdenking van honderd jaar algemeen kiesrecht (tot nu toe) niet geleid tot de uitgave van een populair en toegankelijk publieksboek. Wel verschenen er dit en vorig jaar verschillende wetenschappelijke studies die samen een redelijk volledig beeld schetsen van de ontwikkeling van het Nederlandse kiesstelsel en onderwerpen die daar direct mee samenhangen.

Kiesrecht 1795-2017

Tussen geschiktheid en grondrecht, geschreven door vijf deskundigen die ieder een tijdvak voor hun rekening nemen, beperkt zich niet tot de laatste honderd jaar, maar begint in 1795. In dat jaar, bij het begin van de Bataafse republiek, werd, aldus de auteurs, het stem- en kiesrecht in ons land 'uitgevonden'. De nieuwe volkssoevereiniteit moest vertaald worden in verkiezingsreglementen die regelden wie er mocht stemmen (alleen belastingbetalers? alleen in de republiek geboren? mannen én vrouwen? vanaf welke leeftijd? individuen of gezinshoofden?) en op welke manier dat moest gebeuren (direct of indirect - stemgerechtigden die kiesgerechtigden aanwezen? volgens een districtenstelsel of volgens evenredige vertegenwoordiging? met of zonder opkomstplicht?). Die vragen kregen de afgelopen ruim twee eeuwen verschillende antwoorden. Dat gold ook voor de keuze in de fundamentele tegenstelling tussen *geschiktheid* en *grondrecht* waaraan het boek zijn titel ontleent: is het een grondrecht om te mogen kiezen of moet dat recht beperkt blijven tot mensen die daarvoor geschikt zijn? Heel lang gold het laatste, maar liepen de opvattingen over wie bevoegd was mee te werken aan de samenstelling van de volksvertegenwoordiging nogal uiteen. Het algemene principe - een kiezer moest 'belang hebben bij maatschappelijke rust en orde en geschikt zijn voor het maken van de juiste keuzen' - leende zich ook voor uiteenlopende interpretaties en varianten.

Boeiend is het deel over de periode 1795-1840 waarin voor al die vraagstukken de eerste oplossingen werden bedacht en vastgelegd in een *Staatsregeling* (1798). De ruime toewijzing van het stemrecht aan mannen (vrouwen waren vanaf het begin daarvan uitgesloten) werd halverwege de 19e eeuw teruggedraaid. De Grondwet van 1848 voorzag in de invoering van het directe kiesrecht, maar tegelijkertijd werd het aantal kiesgerechtigden door strengere censuseisen beperkter dan ooit. Welke debatten, wetsvoorstellen en wetten geleid hebben tot het algemeen kiesrecht voor mannen (1917) én vrouwen (1919) en welke aanpassingen het kiesrecht sindsdien heeft ondergaan, valt in detail te lezen in dit interessante boek.

Fleur de Beaufort e.a., Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2018. ISBN 978 94 6298 610 7. 418 blz., € 34,99.

Verandering en stabiliteit

Alle stemmen tellen!, verschenen bij dezelfde uitgever, beperkt zich wel tot de laatste honderd jaar. De veertien hoofdstukken waaraan in totaal twintig auteurs meewerkten, zijn gegroepeerd in drie delen: *oorzaken, gevolgen en vooruitzichten* van het algemeen kiesrecht. Het korte eerste deel bevat hoofdstukken over de invoering van het algemeen kiesrecht en de voor- en nadelen van een opkomstplicht. In deel twee volgen beschouwingen over stemgedrag, organisatie en ontwikkeling van politieke partijen, de volksvertegenwoordiging als afspiegeling van de samenleving, de veranderende verhouding tussen Tweede Kamer en kabinet en de invloed van het algemeen kiesrecht op de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. In deel drie staan actuele en (mogelijke) toekomstige ontwikkelingen centraal zoals uitbreiding van het actief stemrecht (verlaging leeftijds-grens, uitbreiding naar niet-ingezetenen), voor- en nadelen van een gekozen minister-president en burgemeester en van lokale en nationale referenda en de groei van burgerparticipatie en burgerinitiatieven (een hoofdstuk dat vooral gaat over de organisatie daarvan en nauwelijks over de visie van de betrokken burgers en de praktijk en resultaten van hun inspanningen).

Als stand van zaken van de actuele betekenis van het algemeen kiesrecht is deze bundel nuttig, omdat veel hoofdstukken gebaseerd zijn op recent onderzoek en veel auteurs de uitkomsten in een internationaal perspectief plaatsen. Heel spannend of prikkelend om te lezen wordt het echter zelden en dat helaas nog het minst in het laatste deel over de toekomst van de (representatieve) democratie.

Rudy B. Andeweg en Monique Leyenaar (redactie), Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2018. ISBN 978 94 6298 505 6. 340 blz., € 29,99.

'Doen wat het volk zelf niet kan'

De stembus is een uitgave van het Montesquieu Instituut, een 'multifunctioneel onderzoeks- en onderwijsinstituut voor vergelijkende parlementaire geschiedenis en constitutionele ontwikkeling in Europa'. De (in omvang) bescheiden publicatie van dit instituut kreeg een motto mee van de Franse filosoof dat de kern van het kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging goed verwoordt: 'In een vrije staat dient iedereen die in het bezit kan worden geacht van een vrije wil, zichzelf te besturen. De wetgevende macht zou dan ook bij het volk in zijn geheel moeten berusten.' [Aangezien dat praktisch op grote bezwaren stuit] 'dient het volk vertegenwoordigers aan te stellen die alles moeten doen wat het volk zelf niet kan.'

De uitgave opent met een korte schets van het kiesrecht tussen 1795 en 1917 (in feite een samenvatting van *Tussen geschiktheid en grondrecht*) en bevat zeven korte bijdragen die de mogelijkheden van aanpassing van het huidige kiesstelsel onderzoeken. Dat

gebeurt door analyse van eerdere plannen tot bestuurlijke vernieuwing zoals die van minister De Graaf uit 2003 en door te kijken naar alternatieven zoals die in andere Europese landen bestaan (zoals een districtenstelsel en een kiesdrempel). In het algemeen luidt de conclusie dat het Nederlandse systeem, ondanks politieke versnippering en afkalving van het partijlidmaatschap, nog zo gek niet is.

Aalt Willem Heringa en Jan Schinkelshoek (redactie), De stembus. Honderd jaar algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging 1917-2017. Den Haag, Boom Juridisch, 2017. ISBN 978 94 6290 365 4. 98 blz., € 21,-.

Gevarieerde bundel

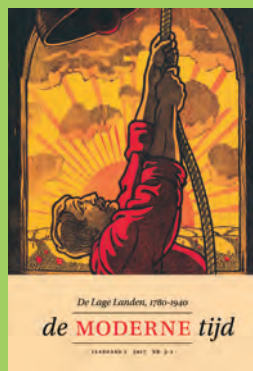
Zeer divers zijn de bijdragen die verzameld zijn in een themanummer van het tijdschrift *De Moderne Tijd* (voortzetting van het tijdschrift *De Negen-tiende Eeuw*). Na een inleidend artikel over electorale ontwikkelingen tussen 1814 en 1917 beschrijft een tweede bijdrage op basis van krantenberichten het debat dat in 1848 losbarstte over de kandidaatstelling, organisatie en het verloop van de eerste verkiezingen na de grondwetsherziening. Een beeldessay analyseert spotprenten uit de jaren 1874-1919 en twee artikelen gaan in op de strijd voor vrouwenkiesrecht. Het ene beschrijft hoe de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht literatuur en met name de in opdracht geschreven roman *Geertje* (1905) van Johan de Meester inzette als propaganda-middel. Het andere maakt duidelijk dat algemeen kiesrecht geen speerpunt was binnen de Nederlandse vrouwenbeweging en dat de eis voor vrouwenkiesrecht lang beschouwd werd als een radicaal standpunt (zie ook het artikel over Clara Wichmann in dit nummer van *Oud-Utrecht*). Ido de Haan, tenslotte, trekt het thema door naar de 21e eeuw in een prikkelend essay waarin hij wijst op de gevaren die de democratische staat bedreigen (zoals een toenemend wantrouwen en onvrede onder een deel van de bevolking en de groeiende macht van ongekozen bestuurders).

De moderne tijd themanummer honderd jaar algemeen kiesrecht, jaargang 1 (2017) nr.3-4. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2017. ISSN 1381-8546, 136 blz., € 10,-.

Historie lokale democratie

De herdenking van honderd jaar algemeen kiesrecht vormde ook de aanleiding om een andere, tot nu toe onderbelichte geschiedenis te schrijven: die van de gemeenteraden in ons land. Hoe gemeenteraden sinds de invoering van de Gemeentewet (1851) en het algemeen kiesrecht (1919) functioneerden, is nog nauwelijks uitgezocht. Dat geldt ook, zo bleek bij de voorbereiding van dit themanummer, voor de gemeente Utrecht. Over het functioneren van hun voorgangers vanaf de 13e eeuw is zelfs vaak meer bekend.

Met hoofdstukken over onder andere de samenstelling van de raad, de debatcultuur, de rol van partijen, de gemeenteraadsver-

kiezingen, de verhouding tussen raad en college, de rol van de burgemeester en de opkomst van burgerparticipatie brengt het boek *De gemeenteraad* voor het eerst de kennis over Nederlandse gemeenteraden in heden en verleden samen. Duidelijk wordt ook welke witte vlekken er nog in die kennis zijn (bijvoorbeeld de relatie tussen pers en politiek). Het beeld dat gemeenteraden heel lang vooral overlegclubs van plaatselijke notabelen waren, blijkt in ieder geval wel te kloppen. Pas in de loop van de vorige eeuw werden het platforms voor uiteenlopende partijen en bewakers van het lokale democratische proces.

Meer dan in *Alle stemmen tellen!* is het in dit boek gelukt om de bijdragen van alle auteurs (24!) tot een samenhangend geheel te maken. Wat dit boek ook waardevol maakt, is dat het thema niet alleen historisch (met een hoofdstuk dat in vogelvlucht het lokale bestuur vóór 1851 beschrijft) maar ook geografisch breed wordt aangepakt (door een vergelijking met Vlaanderen, Duitsland, Engeland en Frankrijk) en dat de auteurs zich niet beperken tot beschrijvingen, maar hun bevindingen kritisch analyseren en (soms) voorzien van suggesties ter versterking van de lokale democratie.

Hans Vollaard e.a. (redactie), De gemeenteraad. Ontstaan en ontwikkeling van de lokale democratie. Amsterdam, Boom, 2018. ISBN 978 90 2440 949 5. 356 blz., € 25,-.

Vrouwenkiesrecht en christendemocratie

Wat komen jullie hier doen? is de veelzeggende titel van een bundel over het denken over vrouwenkiesrecht in confessionele kring en politieke participatie van protestantse en katholieke vrouwen na invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht. De redactie wil onder andere het idee dat confessionele partijen notoire tegenstanders waren van vrouwenkiesrecht nuanceren. Dat lukt maar zeer ten dele. Niet omdat de auteurs hun werk niet goed gedaan hebben, wel omdat maar weinig historische feiten zich als nuanceringen presenteren. Ja, er bestond zoiets als een christelijk feminisme waarin over vrouwenkiesrecht gediscussieerd werd en ja, binnen protestantse kerken bestond in de 19e eeuw vaak al vrouwenkiesrecht (maar dat was iets anders dan vrouwenkiesrecht voor politieke organen). En ja, er was een enkeling onder de christelijke voormannen die zich niet verzette tegen algemeen kiesrecht voor beide seksen of dat op termijn onvermijdelijk achtte. De weerstand tegen vrouwenkiesrecht overheerste echter, ook bij degenen die stelden dat de tegenstelling er vooral een was tussen een individueel kiesrecht en een 'organisch' kiesrecht. Voorbeeld van het laatste was het 'gezins-hoofdenkiesrecht' waar sommige katholieke leiders voor pleitten (maar gezinshoofden waren dan wel per definitie mannen). Naast de boeiende worsteling met vrouwenkiesrecht binnen confessionele kring besteedt het boek ook enkele hoofdstukken aan de participatie van vrouwen in de confessionele politiek nadat dat recht eenmaal wettelijk vastgelegd was.

Sophie van Bijsterveld & Hillie van de Streek (redactie), Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving, 1883-2018. Nijmegen, Valkhof Pers, 2018. ISBN 978 90 5625 495 7. 191 blz., € 22,-.

Van Lynden van Sandenburg bij zijn afscheid als Commissaris van de Koningin in 1923

□ FOTO UIT PANORAMA 1923 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Alex van Lynden van Sandenburg (1873-1932)

'Hij werkte zonder eenige ophef, rustig en liefst in stilte', zo omschrijft de Utrechtse burgemeester Fockema Andreae in 1933 de een jaar eerder overleden Alex van Lynden van Sandenburg. Dat is ook het beeld dat deze provinciebestuurder heeft achtergelaten, de man met 'buitengewone gaven' (volgens Andreae) was een harde werker maar voor wie niet de polonaise hoefde te worden ingezet.

Een van de weinige uitpattingen waaraan Van Lynden van Sandenburg gekoppeld kan worden, is dat hij als lid van het Utrechtsch Studenten Corps een van de hoofdpersonen speelt in de maskerade van 1896 voorstellende Maximiliaan, koning van de Bohemen. Dat Frederik Alexander Carel Graaf van Lynden van Sandenburg (Den Haag 1873 - Den Haag 1932) het tot Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht gaat schoppen staat, ondanks zijn voorkeur voor eenvoud, al gauw vast.

De aan de Universiteit Utrecht tot jurist geschoolde Hagenaar wordt geroemd om zijn juridische kennis en voor het feit dat hij de provincie snel en gedegen leert kennen. Hij is onder meer secreta-

ris van het 'Hoogheemraadschap van den Lekdijk Benedendams en den IJsseldam'. Maar wat hem helemaal geschikt maakt om de baas van de provincie te worden is zijn vermogen om boven de partijen te staan. Zijn karakter is ook zodanig dat het moeilijk is ruzie met hem te krijgen.

Als lid van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) wordt Van Lynden van Sandenburg in 1904 gekozen in de Provinciale Staten van Utrecht en in 1909 wordt hij gedeputeerde. In 1914 volgt hij Mr. F.D. Graaf Schimmelpenninck op als Commissaris der Koningin. In zijn nieuwe functie krijgt hij nog te maken met de opvang van de in 1918 uit Duitsland gevluchte keizer Wilhelm II met wie hij een goede relatie weet op te bouwen.

De bewoners van de provincie leren Van Lynden van Sandenburg beter kennen tijdens de watersnoden van 1916 en 1917 als de toenmalige Zuiderzee grote stukken grond tot en met Amersfoort onder water zet en veel boeren hun veestapel zien verdrinken. De Commissaris is dan regelmatig te vinden op de dijken rond Bunschoten, Hoogland en Spakenburg om hoogst persoonlijk hulp te verlenen.

Als hij in 1923 afscheid neemt van de Provincie is hij bijna 20 jaar actief geweest in de Staten en laat een indrukwekkende staat van dienst na. Onder zijn leiding is er een nieuw gebouw voor de Statenzaal en Griffie gekomen, is hard gewerkt aan de bestrijding van tuberculose en het bevorderen van goed vakonderwijs. Afwatering en de aanleg van provinciale wegen worden opgepakt. De elektriciteitsvoorziening, het drinkwater, van alles komt voorbij en Van Lynden van Sandenburg zet er zijn tanden in, met verwijzing naar de inzet door anderen. Hij blijft de eenvoud zelve en als hij op 29 december 1932, nog slechts 59 jaar oud en werkzaam als vice-president van de Raad van State, plotseling overlijdt wordt hij begraven in Neerlangbroek (nu Langbroek, gemeente Wijk bij Duurstede). Op zijn verzoek zijn er geen toespraken, maar is er alleen stilte.

Bronnen

J.P. Fockema Andreae, 'In memoriam Dr. A.F. Baron van Lynden 6 Maart 1856 - 2 November 1931', in *Utrechtsche Studenten-Almanak voor het jaar 1933* (Utrecht 1932).

Verslag over den toestand der provincie Utrecht (Utrecht 1932).

Paul Krijnen

Studeerde aan de UvA Politieke Wetenschappen met als specialisatie Nederlandse Geschiedenis na 1900.

Troelstra spreekt de menigte toe op de tweede 'Roode Dinsdag' (Prinsjesdag 1912) in Den Haag. Net als een jaar daarvoor demonstreerden duizenden mensen voor invoering van het algemeen kiesrecht.

□ IISG AMSTERDAM

November 1918: 'Een Utrechtsche Staatsgreep'

In november 1918 doet de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra een oproep tot revolutie. Heftige reacties volgen en in het hele land worden burgerwachten opgericht om het bestaande gezag te ondersteunen. Troelstra moet al snel bakzeil halen, maar de politieke spanningen leiden wel tot politieke en sociale veranderingen. Ook in Utrecht hebben de gebeurtenissen hun weerslag.

Het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog, 1918, is voor de Utrechtse bevolking, ook al heeft zij niet direct onder oorlogsgeweld te lijden, heel zwaar. Het sterftecijfer - In de voorgaande jaren al gestegen van 1.722 in 1914 tot 1.865 in 1917 - schiet omhoog naar 2.410. De epidemie van de Spaanse griep kan onder de verzwakte bevolking flink toeslaan en draagt bij tot dit hoge sterftecijfer. De voedselsituatie is uitgesproken slecht. Bij de algemene beschouwingen over de stedelijke financiën in november 1918 merkt een raads-

Juni 1916: hongerige Utrechtse in de rij voor de verdeling van 'regeringsaardappelen' door aardappelhandelaar W. Oostrum op de werf langs de Oudegracht ter hoogte van hotel-café-restaurant Kasteel van Antwerpen (Oudegracht 129).

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

lid op 'dat een groot deel van de bevolking van Utrecht aan ondervoeding lijdt'. Het stadsbestuur ziet zich genoodzaakt tot een omvangrijk pakket maatregelen voor voedsel- en brandstofvoorzieningen, dat in 1918 in totaal een miljoen gulden belooft, in die tijd een enorm bedrag. Tegen het eind van het jaar besluit het stadsbestuur actief op te treden: zij koopt 500 varkens en laat die op de boerderij van Van Beuningen in Maarsbergen vet mesten om in de loop van de winter in staat te zijn een 'niet te verwaarlozen en waarschijnlijk zelfs zeer te waarden hoeveelheid vleesch, vet en spek onder de bevolking te distribueeren'. De werkloosheid loopt snel op: in 1918 kunnen er via de arbeidsbeurs van de 16.837 werkloze mannen en vrouwen slechts 4.328 aan werk worden geholpen. 216 werkliezen vinden via de beurs werk in Oberhausen in Duitsland en krijgen daarvoor een reiskostenvergoeding. Werklozen ontvangen weliswaar een uitkering maar die is zeer karig. In een brief van 14 november 1918 aan het stadsbestuur stellen vertegenwoordigers van verschillende plaatselijke vakbondsorganisaties dat de hoogte van de uitkeringen 'steeds te laag is gebleven om zelfs den ergsten nood in de gezinnen dier werklozen te kunnen keeren'. Ook wie wel werk heeft, komt niet of nauwelijks van zijn salaris rond. Het stadsbestuur ontvangt in het najaar van 1918 een

groot aantal brieven van onder meer de plaatselijke afdelingen van de bonden voor onderwijzeressen bij het Fröbelonderwijs (kleuteronderwijs), gymnastiekonderwijzers, leraren, personeel in publieke dienst, bouwvakarbeiders, politiepersoneel en vplegenden. Al deze organisaties dringen in min of meer gelijksoortige bewoordingen aan op een verhoging van het salaris omdat er 'door de duurte' eenvoudigweg niet van rond te komen is. De bonden voor bouwvakarbeiders zouden al tevreden zijn als timmerlieden en metselaars f0,48 per uur en opperlieden en grondwerkers f0,44 per uur betaald kregen. De werkliezen in openbare diensten en bedrijven dringen aan op een salaris van f24,- bij een 46-urige werkweek. Daarvoor moet het salaris dan wel met 50 procent verhoogd worden.

Mannelijke werklozen in de wachtkamer van de Gemeentelijke Arbeidsbeurs (Korte Minrebroederstraat 8-10)

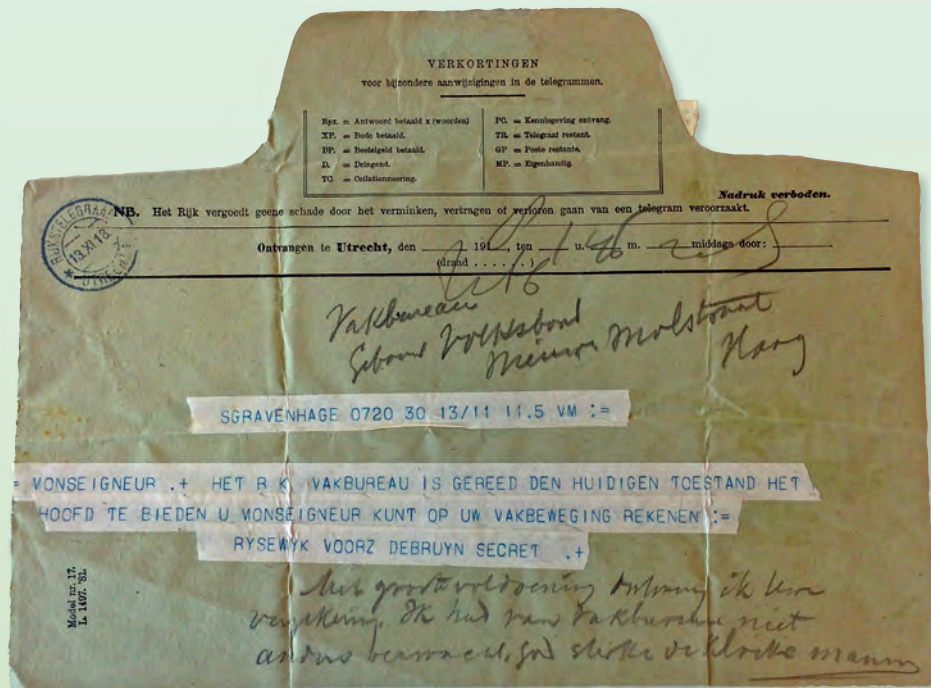
□ FOTO G. JOCHMANN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Troelstra's vergissing

De situatie in Utrecht in 1918 is representatief voor die elders in het land, met name in de grote steden. Ook daar heersen werkloosheid, armoede en ondervoeding. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) onder leiding van Pieter Jelles Troelstra krijgt onder deze omstandigheden een grote aanhang en invloed.

Begin november loopt de spanning in hoog tempo op. Op maandag 11 november 1918 wordt de Eerste Wereldoorlog beëindigd met de ondertekening van een wapenstilstand tussen de strijdende partijen. In Duitsland leiden revolutionaire ontwikkelingen tot het aftreden van de keizer die naar Nederland vlucht. Tegen de achtergrond van die gebeurtenissen houdt Troelstra dezelfde avond een revolutionaire rede in het Verkooplokaal in Rotterdam waarmee hij in Nederland alle aandacht trekt. Onder verwijzing naar de revolutie in Rusland - die, zo stelt hij weliswaar kritisch, 'verder heeft willen springen dan haar stok lang is' - en in Duitsland - 'niet alleen de keizer, maar alle potentatjes gevallen van hun troon' - roept hij uit: 'Wij maken een revolutie omdat het kan en moet.' Troelstra krijgt in de dagen erna veel kritiek en weinig steun. Hij zal achteraf verklaren dat hij zich heeft laten meeslepen door de sfeer van de avond. Het SDAP-bestuur heeft in overleg met de leiding van de socialistische bond NVV op maandagochtend 11 november een program van vijftien eisen geformuleerd. De eerste eis is onmiddellijke demobilisatie van het leger, de tweede:

Telegram van het bestuur van het R.K. Vakbureau aan aartsbisschop Van de Wetering, 13 november 1918

□ ARCHIEF AARTSBISSDOM UTRECHT | HET UTRECHTS ARCHIEF

onmiddellijke invoering van algemeen vrouwenkiesrecht en kiesrecht voor alle meerderjarigen en de derde: afschaffing van de Eerste Kamer. Andere eisen betreffen heffingen op het grootkapitaal en grootgrondbezit ter bestrijding van kosten van crisisuitgaven en sociale maatregelen, socialisatie van bedrijven, bestrijding van de woningnood, hulp aan kleine boeren, uitvoering van het programma van de Bond voor Dienstplichtigen, intrekking van de stakingswetten van 1903, reorganisatie van de levensmiddelenvoorziening, invoering van een staatspensioen op 60-jarige leeftijd, herziening van de sociale wetgeving, invoering van een achturige werkdag, opzetten van werklozenzorg en verhoging van salarissen. Dit programma is zeer radicaal, maar beoogt niet een revolutie te veroorzaken. Dat Troelstra diezelfde avond wel woorden van die strekking gebruikt, beschouwt hij al binnen een week als een verkeerde inschatting van de machtsverhoudingen. Eén belangrijke factor die hij ook verkeerd inschat, is de katholieke achterban. In zijn maandagavondrede roept hij tot de leiding van de katholieke partij uit: 'Waar is het volk dat achter uw dertig Kamerleden staat? [...] Zal het u gehoorzamen, of ons?' Het blijkt dat juist de katholieken zeer gezagsgetrouw zijn. Tekenend voor de

sfeer in katholieke kring is het telegram dat voorzitter Rysewyk en secretaris De Bruyn van het R.K. Vakbureau op 13 november sturen aan Mgr. H. van de Wetering, die resideert op de Maliebaan: 'Monseigneur. Het R K Vakbureau is gereed den huidige

toestand het hoofd te bieden U monseigneur kunt op uw vakbeweging rekenen.' Van de Wetering schrijft als reactie: 'Met groote voldoening ontving ik uw verzekering. Ik had van vakbureau niet anders verwacht. God sterke de kloeke mannen.'

'Utrechtsche Staatsgreep'

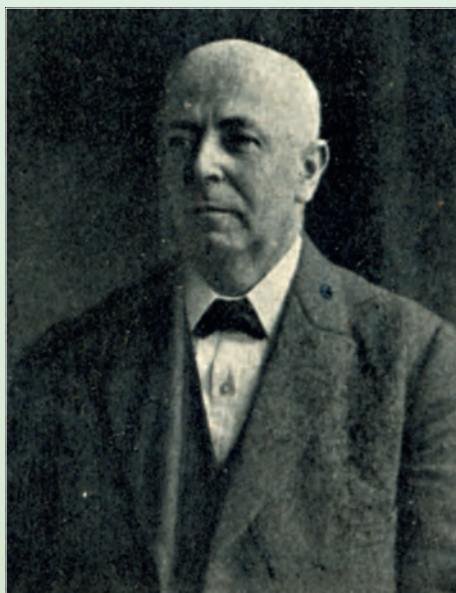
Voor veel tijdgenoten is het op maandagavond 11 november nog allerm minst duidelijk dat Troelstra zich vergist. In allerijl worden tal van maatregelen genomen om het revolutiegevaar te bezweren. Verschillende machthebbers bereiden zich erop voor dat de revolutie daadwerkelijk door zal zetten. De burgemeester van Rotterdam, A.R. Zimmerman, heeft al op zaterdag 9 november een bespreking met twee socialistische leiders en naaste medewerkers van Troelstra, A.W. Heijkoop en J. Brautigam, waaruit deze concluderen dat de burgemeester ernstig rekening houdt met revolutionaire ontwikkelingen in Nederland en een grote taak voor de socialisten ziet om de orde in de overgangstijd te bewaren. De bereidheid van Zimmerman om te overleggen met de socialisten zal hem in 1928, als de gesprekken geopenbaard worden, op veel kritiek komen te staan.

Spotprent 'de revolutie-kater' door Johan Braakensiek in De Amsterdammer 23 november 1918: 'Bij informatie aan de woning van Mr. TROELSTRA werd medegedeeld, dat Mr. TROELSTRA licht ongesteld het bed houdt' (Tel.), 'De Heer WIJNKOOP kan, wegens zijn schorheid, de vergadering niet presideeren' (Handelsblad), 'Mevr. H. ROLAND HOLST kon, wegens een lichte ongesteldheid, niet ter vergadering komen' (N. R. Ct.). De communistische voorman David Wijkoop en de dichteres en socialiste Henriëtte Roland Holst trokken op 13 november 1918 aan het hoofd van een stoet naar de Oranjekazerne in Amsterdam om zich 'met de huzaren te verbroederen'. Ingrijpen van de ordetroepen kostte twee doden, de enige slachtoffers van de 'revolutie die niet doorging' (bron: Wikipedia).

□ IISG AMSTERDAM

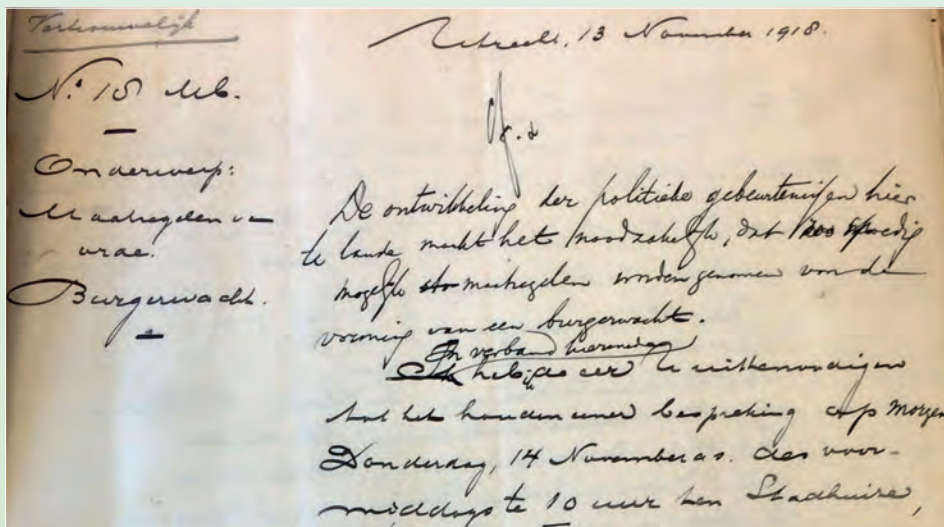
SDAP-wethouder van publieke werken Jan van Leeuwen in 1921

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Ook in Utrecht wordt er op 13 november ten stadhuize een soortgelijke bespreking gehouden tussen burgemeester J.P. Fockema Andreae en de socialistische wethouder dr. J. (Jan) van Leeuwen die nog het nodige stof zal doen opwaaien. Van Leeuwen, gepromoveerd aan de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Utrechtse universiteit en afkomstig uit de gegoede middenklasse - zijn vader was predikant en hoogleraar - is in 1902 lid geworden van de SDAP en is actief als propagandist. In 1909 wordt hij lid van de Utrechtse gemeenteraad. Voorts is hij vanaf 1913 lid van Provinciale Staten en de Tweede Kamer. Als hij in december 1917 de eerste socialistische wethouder van Publieke Werken in Utrecht wordt, geeft hij korte tijd later, in september 1918, zijn Kamerlidmaatschap op. De kwestie rond de bespreking van 13 november 1918 begint in de pers. Op 19 november 1918 reageert het *Utrechtsch Nieuwsblad* op een bericht een dag eerder in *Het Centrum*:

Een Utrechtsche Staatsgreep

Onder dezen titel leezen wij in *Het Centrum*: "Naar wij vernemen moet in den loop der vorige week ook hier te Utrecht een soort van staatsgreep hebben plaats gehad. Woensdagmorgen zou zich namelijk ten stadhuize bij den burgemeester hebben aangediend dr. J. van Leeuwen, in gezelschap van enkele voormannen uit de Utrechtsche socialistische beweging.

Dr. v. Leeuwen heeft daar uit naam van den arbeidersraad voor zich en de hem vergezellenden de zetels van burgemeester en wethouders opgeëischt.

Begrijpelijkerwijze heeft de burgemeester de heeren beleefd de deur gewezen.

Zou het waar zijn?"

Zou het waar zijn - vraagt het *Centrum*. Welnu, wij kunnen uit de beste bron mededeelen dat het n i e t waar is. Er heeft zich hier niets dergelijks afgespeeld.

Ondanks de ontkenning in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van de vermeende revolutionaire aard van het gesprek komt de kwestie op 10 december uitvoerig in de Utrechtse gemeenteraad aan de orde. Het katholieke raadslid F.W. Swane eist

Concept-uitnodiging door Fockema Andreae op 13 november 1918 opgesteld voor een bijeenkomst ter oprichting van een burgerwacht

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF GEMEENTEBESTUUR VAN UTRECHT

in een interpellatie - in het verslag In het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 11 december samengevat onder de noemer 'De "staatsgreep" van dr. van Leeuwen' - duidelijkheid. Burgemeester Fockema Andreae geeft op de vragen van Swane blijkens het krantenverslag een uitvoerig antwoord, waarin hij onder meer bevestigt dat hij op 13 november om 10 uur 's ochtends een bespreking met Van Leeuwen heeft gehad over 'wat eventueel tusschen het tegenwoordige en het nieuwe gezag zou kunnen geschieden in 't openbaar belang'. Ook stelt Foc-

Koningin Wilhelmina inspecteert op 30 november 1918 de burgerwacht op de Stadhuisbrug.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

kema Andreae 'De heer van Leeuwen is bij mij geweest. Ik kreeg niet den indruk dat hij als wethouder of lid van de raad kwam [...] De onderhandelingen beperkten zich tot het geval dat de revolutie (laat ik dit woord gebruiken) tot gevolg had gehad dat de bestaande regering was ter zijde getreden en dus niet meer bestond. Tot dit geval bleef ons gesprek beperkt.'

Van Leeuwen verwerpt de suggestie dat hij uit was op een machtsovername: 'Er is geen kwestie van, zegt spr., dat het in mijn brein op zou komen revolutie te gaan maken. Ik ben anders dan men mij in de schoenen wil gaan schuiven.' Kennelijk is het gesprek tussen Fockema Andreae en Van Leeuwen op 13 november in goede harmonie verlopen en stond een vreedzame overdracht van de macht voor het geval dat onvermijdelijk was geworden, centraal.

Op 27 december komt de kwestie opnieuw uitvoerig in de gemeenteraad aan de orde. Ditmaal verdedigt Van Leeuwen zich met verwijzingen naar Karl Kautsky en Friedrich Engels die betoogden dat een sociale revolutie niet gepaard hoeft te gaan met een politieke revolutie. Van Leeuwen stelt: 'We willen langs den gewonen wet-tigen weg komen tot de verovering van de politieke macht. Zoolang ik raadslid ben zal ik mijn belofte als raadslid nakomen, terwijl, zoolang ik wethouder ben, mij bij de gemeentewet opgelegde verplichtingen als wethouder zal vervullen.' Na deze eenduidige verklaring wordt een tweetal moties die tegen het aanblijven van Van Leeuwen zijn ingediend, weer ingetrokken.

Van Leeuwen zal tot begin 1921 zijn taken als wethouder - vanaf 1919 als wethouder van onderwijs - zeer consciëntieus blijven vervullen. Hij vereenzelvigd zich dusdanig met het beleid van B&W dat hij, als vanuit zijn achterban grote kritiek op dit beleid komt, opstapt als wethouder en zelfs teleurgesteld zijn partijlidmaatschap opzegt. In 1922 overlijdt hij op 54-jarige leeftijd. In de necrologie van het *Utrechtsch Nieuwsblad* staat te lezen: 'Het plotseling afsnijden van zijn levenswerk [heeft] Dr. Van Leeuwen schier onoverkoombaar leed bezorgd en ongetwijfeld heeft dit medegewerkt om zijn einde te verhaasten.'

Karabijnen en burgerwacht

De stedelijke overheid laat het in de betreffende novemberweek niet bij een bespreking over een mogelijke machtsovername. Er worden tal van maatregelen genomen om de eventuele aspiraties van de socialis-

ten in te dammen. De hoofdinspecteur van politie F. van 't Sant, laat karabijnen aan de agenten uitdelen, naar eigen zeggen zonder eerst met de burgemeester overlegd te hebben. De vrijwillige landstorm wordt opgeroepen en op 13 november arriveert een oekaze van de premier en minister van Binnenlandse Zaken Charles Ruijs de Beerenbrouck om in Utrecht in navolging van Den Haag een burgerwacht op te richten.

Op initiatief van burgemeester Fockema Andreae wordt inderdaad binnen twee dagen een burgerwacht opgericht. Voor de vergadering van 14 november nodigt hij een bont gezelschap uit: vertegenwoordigers van verschillende studentenorganisaties, de handelsvereniging, de handelssociëteit, christelijke, katholieke en neutrale middenstands-, werknemers- en werkgeversorganisaties, de brandweer, banken, kiesverenigingen en schietverenigingen. Sociaaldemocratische organisaties staan vanzelfsprekend niet op de lijst. Op 14 november besluit de burgemeester bovendien dat er wapendepots in het Stadhuis, Gebouw K&W, de gasfabriek en in de scholen aan de Weerdsingel, Puntenburg en Mecklenburglaan zullen worden ingericht.

In totaal 500 leden van de nieuw opgerichte burgerwacht en de verwante organisatie vrijwillige landstorm worden op 17 en 18 november, ten tijde van het landelijk congres van de SDAP, in het militair logement aan de Lange Nieuwstraat gehuisvest. Het wordt kennelijk belangrijk gevonden dat de aangetreden heren het er naar hun zin hebben, want een van de eerste grotere uitgaven betreft de aanschaf van 600 sigaren van het merk 'Alice'.

Al aan het begin van het jaar 1918 heeft de Commissaris van de Koningin geïnventariseerd of er in de provincie Utrecht burgerwachten opgericht zijn. In januari 1918 blijkt van alle tientallen aangeschreven gemeenten alleen Zegveld over een burgerwacht te beschikken. In augustus 1918 wordt er opnieuw van hogerhand op aangedrongen burgerwachten op te richten, maar het zal dus nog tot november duren voordat het in Utrecht inderdaad zover komt.

Op maandag 19 november wordt in Utrecht alweer gesproken over een mogelijke ontbinding van de burgerwacht, omdat er 'voldoende maatregelen' zijn genomen. Het congres van de SDAP heeft inmiddels afstand genomen van de uitspraken van Troelstra en overduidelijk voor een niet-revolutionaire koers gekozen. Van verschil-

Affiche dat oproept lid te worden van de burgerwacht

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF PROVINCIAAL BESTUUR VAN UTRECHT

lende kanten, onder meer van de zijde der regering, wordt aangedrongen op voortzetting van de burgerwacht. Als op zaterdag 30 november koningin Wilhelmina een bezoek aan Utrecht brengt, geeft de burgerwacht met honderden deelnemers acte de présence. In februari 1919 krijgt de Utrechtse burgerwacht een permanente vorm onder leiding van een comité met als voorzitter, W. Greve, als ondervoorzitter H. Bergman en als penningmeester W. van Beuningen, zoon van de oprichter van de Steenkolen Handelsvereniging en diens opvolger als directeur. Na een oproep van burgemeester Fockema Andreae doneren tientallen Utrechtse bedrijven, organisa-

Herdenkingsbord 'Revolutie november 1918', gemaakt in Gouda

□ COLLECTIE RIJKSMUSEUM

ties en particulieren een kleine f30.000,-. De Steenkolen Handelsvereniging is met f10.000,- veruit de gulste gever. Door een anonieme gift, waarvan wel bekend was dat W. van Beuningen er een zeer groot aandeel in had, wordt in het voorjaar het pand Nieuwegracht 51 gekocht en ter beschikking van de burgerwacht gesteld. De wapens blijven echter op het stadhuis bewaard. De andere wapendepots zijn kennelijk in de tussentijd opgeheven. De burgerwacht zal tot het begin van de Tweede Wereldoorlog blijven bestaan en organiseert van tijd tot tijd schietwedstrijden. Kort na de Duitse machtsovername wordt door de bezetter het bevel gegeven de burgerwacht op te heffen.

Sociale maatregelen

Onder invloed van de gebeurtenissen in de novemberweek worden tal van politieke en sociale maatregelen op landelijk en stedelijk niveau bespreekbaar. Op 19 november verhoogt B&W de steun aan werklozen, in de gemeenteraad van 29 november worden kortingen op de brandstofprijzen bepaald, op 10 december bespreekt de gemeenteraad duurtebijslagen voor gepensioneerden en weduwen en wezen, op 11 december besluit B&W de eis voor een achturige werkdag te ondersteunen en op 27 december staat de raad zeer uitvoerig stil bij maatregelen tegen de woningnood. Op landelijk niveau is de belangrijkste ontwikkeling dat premier Ruijs de Beerenbrouck in zijn antwoord op de revolutionaire uitlatingen van Troelstra op 13 november 1918 in de Tweede Kamer verklaart dat het 'aan de regering aangenaam' zal zijn als het algemeen vrouwenkiesrecht wordt ingevoerd. In 1919 wordt het algemeen kiesrecht inderdaad van kracht.

Het Utrechtse standbeeld van Pieter Jelles Troelstra en de in december 2013 overleden maker ervan, beeldhouwer Joop Hekman. Troelstra woonde van 1893 tot 1897 in Utrecht waar hij werkte als advocaat, journalist en propagandist en een leidende rol speelde in het opzetten van een socialistische beweging.

□ FOTO PAUL KRIJNEN

Bronnen

- HUA, Archief Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 1, inv.nr. 229 besluiten en correspondentie september-december 1918.
- HUA, Archief Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 3, inv.nrs. 20007-20011 Stukken betreffende het functioneren van de Burgerwacht, 1918-1941.
- HUA, Archief Provinciaal bestuur 1813-1929 inv.nrs. 174, 270, 8526.
- HUA, Archief Aartsbisdom Utrecht, stukken betreffende de Katholieke Arbeidersbeweging 1887-1965, inv. nr. 584 diocesaan 1915-1948
- HUA, Archief Vereniging vrijwillige burgerwacht te Utrecht, map 2-1 notulen 1918-1919.
- Het Centrum*, jaargang 1918.
- https://www.parlement.com/id/vg09ll2qr6qn/j_jan_van_leeuwen_
- Krijnen, P., *Zonodig met behulp van wapens, Geschiedenis van rechtse paramilitaire organisaties in Nederland* (Amsterdam 1983).
- Scheffer, H.J., *November 1918, Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968).
- Verslag van den toestand der gemeente Utrecht in 1918* (Utrecht 1919).
- Utrechtsch Nieuwsblad* jaargangen 1918, 1921 en 1922.

Mejuffrouw Hutten op weg naar het stadhuis voor een vergadering over de gemeentebegroting 1927

□ UIT FOTOBILLAGES UTRECHTSCH COURANT 1926 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Mejuffrouw A.A.M. Hutten (1891-1980)

Zij is in Utrecht de eerste vrouw in de gemeenteraadsfractie van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP): Antonia Adriana Maria Hutten (Schoonhoven 1891 - Utrecht 1980). Maar hoe bijzonder dat ook lijkt voor die tijd, het maakt haar in 1923 niet per se vernieuwend. Over de werkende vrouw houdt zij er stevige conservatieve opvattingen op na.

Een voorbeeld hiervan is als dit jongste raadslid van de gemeenteraad 'mejuffrouw Hutten', tijdens een debat in de gemeenteraad in 1926 zegt dat het terecht is dat vrouwelijke ambtenaren die trouwen worden ontslagen uit hun functie. Ze legt ook uit waarom: 'De taak van huisvrouw en moeder kan niet zoo door de ambtenares vervuld worden als het behoort.'

Voor Hutten, ongetrouwd en werkzaam eerst als winkeljuffrouw en later als ambtenaar en bondsbestuurster, staat vast dat het christelijke huisgezin het fundament is voor een christelijke levensbeschouwing. In 1927 onderschrijft ze dat nog eens in een speech voor textielarbeiders waarin ze verklaart dat 'de vrouw de koningin van

het gezin' is. En als dat gezin steun verdient zoals betere kraamverzorging staat ze daar voor honderd procent achter: 'Ook al zou dat meer kosten met zich meebrengen voor de gemeente', zegt ze in de gemeenteraad.

Hutten zet zich in diverse raadscommissies in voor kinderspeelplaatsen en beter onderwijs. Buiten de raad treedt ze toe tot het bestuur van de R.K. Textielarbeidersbond St. Lambertus (een betaalde functie) en daarvoor is ze vooral actief in het oosten van het land waar de textielfabrieken gevestigd zijn.

Een opvallende of dominerende rol speelt ze niet in de Utrechtse gemeenteraad en het nieuws haalt ze weinig. Wat ze wel voor elkaar krijgt, is dat ze jarenlang gekozen blijft worden in de raad en daarmee steeds opnieuw de enige vrouw is in de roomse fractie. In 1940 verbaast ze haar collega-fractieleden als ze een voorstel steunt om het mogelijk te maken dat in het college van regenten van het Stadsambachtssinderhuis (het weeshuis) ook een vrouw zitting moet kunnen nemen. Hutten toont zich hier een stuk minder conservatief dan voorheen, maar het voorstel (van de SDAP-fractie) haalt het niet.

In 1941 legt mejuffrouw Hutten haar raadslidmaatschap neer vanwege de oorlog om in 1945/1946 nog een paar maanden terug te keren, dit keer voor de Katholieke Volks Partij. Daarna raakt ze uit beeld. Als in 1980 de gemeenteraad de mededeling krijgt dat Hutten is overleden zegt loco-burgemeester Pot in een vlakke toespraak 'dat slechts weinigen aan haar een herinnering zullen hebben'. Hij wijst er nog op dat zij 'ongetwijfeld een van de eerste vrouwen is geweest die aan de werkzaamheden van de raad haar bijdrage heeft geleverd'.

Bronnen

Artikelen Utrechtsch Nieuwsblad 1923 - 1940.

Het Utrechts Archief, Archief Gemeentebestuur van Utrecht 1970-1989, inv.nr. 17515 Notulen van de openbare raadsvergaderingen 1980.

Inc XX/C178

Sociaal Democratiese Arbeiders Partij.
Afdeling UTRECHT III.

Grote Openluchtvergadering

op

**WOENSDAG 21 MEI, 's avonds
8 uur op het KOEKOEKS-
PLEIN.**

SPREKERS:

**Ds. A. v. d. HOEVE, Mevr. A. C. KEMPF
en R. BOOMSMA**

ONDERWERP:

**De sociaal-demokraten en de a.s.
raadsverkiezing.**

ARBEIDERS! Gaat in grote getale naar deze vergadering!

Wij zullen U vertellen waarom gij in Uw eigen belang moet stemmen op No 1 van de kandidatenlijst der S. D. A. P., Dr. J. van Leeuwen.

ZEGT HET VOORT.

Namens het Bestuur,
J. A. VELTHUIZEN, Sekretaris.

Willem v. Noortstraat 72.

Aankondiging van een van de openluchtvergaderingen voorafgaande aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1919

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK

De invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 zorgde voor nieuwe politieke verhoudingen. Dat bleek ook bij de Utrechtse gemeenteraadsverkiezingen van 1919. Vooral de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) was zeer succesvol. Aan de stembuswinst ging een uitgebreide campagne vooraf.

Voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1919 ontvingen 29.497 Utrechtse mannen een oproep en 27.394 van hen brachten uiteindelijk een stem uit. Bijna een derde (8.610) koos voor de SDAP die 13 van de 39 raadszetels veroverde. Grote verliezers waren de liberalen die van 25 naar 6 zetels kelderden. Bij deze eerste gemeenteraadsverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht werd ook het eerste vrouwelijke gemeenteraadslid in Utrecht gekozen, Anna Clara Kempff (1874-1950), ook lid van de SDAP.

Brede arbeidersklasse

De SDAP werd op 26 augustus 1894 opgericht in Zwolle als een partij die ernaar streefde 'het orgaan te worden van de verdrukte klasse, in hun strijd tegen de verdrukters, van welken aard ook'. Het lukte niet meteen deze visie vast te leggen in een partijprogramma dat lang standhield en voor decennia een stevige ideologische basis zou vormen. Het eerste uit 1895 kwam in 1906 onder zware interne kritiek te staan in 1912 werd een nieuw programma opgesteld waarin de negatieve sociale en geestelijke invloed van het kapitalisme op de arbeiders een centraal thema vormde. Het uiteindelijke doel van de SDAP was 'het Nederlandse proletariaat in een zelfstandige politieke partij te organiseren ter deelneming in de internationale klassenstrijd'.¹

Het succes van de SDAP bij de Utrechtse gemeenteraadsverkiezingen van 1919

De SDAP was ook in Utrecht actief. Twee jaar na de oprichting (augustus 1894) telde de partij er in 1896 - vooral door toedoen van de toen in Utrecht wonende Pieter Jelles Troelstra - al 1.000 leden. In 1899 kwam ook de eerste socialist, Jan Oudegeest, een van de leiders van de SDAP in Utrecht, in de gemeenteraad.²

Het in Het Utrechts Archief en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis overgeleverde propagandamateriaal geeft een beeld van de programmapunten van de partij in Utrecht. Zo lezen we in een pamflet, verspreid door het federatiebestuur, welke politieke prioriteiten de SDAP aan wilde pakken: 'Het volksonderwijs, in al zijn geledingen, vraagt om afdoening en verbetering van zeer veel, dat de liberalen en hun helpers schromelijk hebben verwaarloosd. De woningbouw dient van gemeentewegen steviger ter hand genomen te worden, want er is op dit terrein veel achterstand. De elektrische verlichting moet ook in ruime mate voor de kleinere woningen benut worden.'

Hoewel de partij zich met dit pamflet richtte op alle burgers van Utrecht, lag de nadruk duidelijk op de situatie van de arbeiders. De gemeente moest volgens de SDAP rekening houden met de arbeidersklasse op gebieden waarop particuliere bedrijven dit nalieten.³ Het pamflet spreekt ook specifiek de christelijke arbeiders aan, door erop te wijzen dat de 'conservatieve, christelijke heeren' zich met hun eigen klassenbelangen bezighouden en dat er door hen, anders dan wat de SDAP doet, niet omgekeken wordt naar de christelijke arbeiders.

Om zoveel mogelijk kiezers te bereiken en zoveel mogelijk stemmen te werven, koos de SDAP voor een brede definitie van de arbeidersklasse. Daartoe behoorden volgens de partij ook boeren, winkeliers, kleine zelfstandigen, de meer intellectuele arbeiders en arbeiders die niet in de industrie werkten.⁴

Aandacht voor vrouwen

Een andere groep die aandacht kreeg van de SDAP tijdens de gemeenteraadsverkiezingen, waren de vrouwelijke burgers. Voor hen gold het passieve kiesrecht, waardoor ze verkozen konden worden als gemeenteraadslid. Dit laatste werd gerealiseerd. Van de 8.610 stemmen die de SDAP kreeg, ontving Anna Clara Kempff er 10 (!), voldoende om

het eerste vrouwelijke gemeenteraadslid in Utrecht te worden. Dat dit door velen als bijzonder werd beschouwd, blijkt wel uit een van de krantenartikelen die de toenmalige burgemeester van Utrecht, J. P. Fockema Andreae, in zijn plakboek met interessante nieuwsberichten, krantenartikelen en uitnodigingen voor evenementen had geplakt. Het *Utrechtsch Dagblad* meldt dat tijdens de beëdiging van de nieuwe gemeenteraadsleden op 2 september 1919 op de stoel van Kempff 'een smaakvolle tuil roode en witte rozen neergelegd [was] namens de burgemeester'.

Kempff werd in 1874 geboren in Amsterdam. Ze kwam niet uit een arbeidersgezin, kon studeren en behaalde haar diploma aan de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam. Tijdens haar werk bij Bouw- en Woningtoezicht in Amsterdam, maakte zij 'het bekende kelderonderzoek mede. [...] De ontzettende woningtoestanden, die toen aan het licht kwamen, hebben in groote mate medegewerkt om de S.D.A.P.-beginselen tot de hare te maken.' Vanwege dit onderzoek werd in Utrecht gedacht dat de aandacht van Kempff in de raad voornamelijk uit zou gaan naar huisvesting.⁵ Lang heeft Kempff deze verwachtingen echter niet waar kunnen maken als gemeenteraadslid, na een jaar nam zij ontslag: 'Haar huisvrouwelijke plichten kan zij niet vereenigen met de drukke Raadslid werkzaamheden.'⁶ In 1950 overleed ze in haar woning in Zeist, gescheiden van haar man.

De Utrechtse Vrouwenklub, officieel de Sociaal Democratische Vrouwenclub, was een van de groepen die propaganda voerde voor de SDAP onder de vrouwelijke bevolking van Utrecht. De Vrouwenklub had sterke banden met de SDAP en organiseerde, onder andere voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1919, verschillende openbare bijeenkomsten die zowel Vrouwenklub als de SDAP nieuwe leden opleverden.⁷ Op 9 september 1919 vierden ze samen tijdens een feestavond de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht.⁸

Tijdens verkiezingen verspreidde de Vrouwenklub middels een 'gewestelijke vrouwenpropagandakommissie' het ideeëngoed van de SDAP. Door de SDAP werd ook jaarlijks een vrouwendag georganiseerd, met als doel vrouwen meer inzicht te geven in waar de SDAP in Utrecht voor stond. De partij liep met de aandacht voor haar vrouwelijke

Om de inbreng van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden te versterken bestond er al voor de invoering van het algemeen kiesrecht een 'Vereeniging van Sociaal-Democratische gemeenteraadleden', hier op 25 januari 1914 bijeen tijdens de algemene jaarvergadering in het Utrechtse Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

□ FOTO C.G. LEENHEER SR. | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen 1917-1927 (in procenten)¹³

	1917*	1919	1923	1927
links-socialistisch	-	2,1	1,4	1,3
sociaal-democratische arbeiderspartij	15,3	32,8	28,3	27,6
vrijzinnig democratische bond	zie lib.	3,6	4,0	5,8
rooms-katholieke staatspartij	12,8	27,0	21,7	25,7
anti-revolutionaire partij	7,7	12,4	11,7	13,3
christelijk-historische unie	2,6	7,5	8,3	9,2
liberalen	64,1	12,1	12,4	11,6
christelijk-rechts	-	-	1,5	2,2

*gebaseerd op de zetelverdeling

aanhangers duidelijk vooruit op de invoering in 1919 van het actief kiesrecht voor vrouwen.

Huisbezoeken, pamfletten en vergaderingen

De verkiezingscampagne van de Utrechtse SDAP bestond in 1919 uit verschillende onderdelen. Het federatiebestuur maakte op 4 mei in een brief aan de leden het actieprogramma voor de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar bekend. Speciaal ingestelde commissies zouden belast worden met het afleggen van huisbezoeken en het verspreiden en plakken van pamfletten en affiches in de stad. Niet alleen de SDAP, maar ook andere partijen beschouwden huisbezoeken als de beste manier om de politieke boodschap onder potentiële kiezers te verkondigen en te laten beklijven.

Andere vormen van propaganda waren minder gericht. Tien dagen voor de verkiezingen moesten 30.000 exemplaren van een manifest verspreid worden en '300 biljetten van klein formaat [en] aan de aanplakborden en zuilen zullen bovendien nog biljetten van groter formaat komen.' Dit was echter niet alles. Enkele dagen voor de verkiezingen zouden er nog zo'n 30.000 strooibiljetten verspreid worden, met daarop aangegeven hoe het stembiljet eruit moest zien wanneer kiezers 'rood' wilden stemmen.⁹ Naast strooibiljetten en brochures, de meer gebruikelijke lectuur die verspreid werd tijdens verkiezingen, zette de SDAP onder andere vlaggetjes, speldjes en prentbriefkaarten in. Door dit propagandaoffensief was de partij overal in de stad zichtbaar en kon iedere geïnteresseerde in aanraking komen met de SDAP en haar ideeën.¹⁰ Het gebruik

Prentbriefkaart met uitleg hoe te stemmen

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK

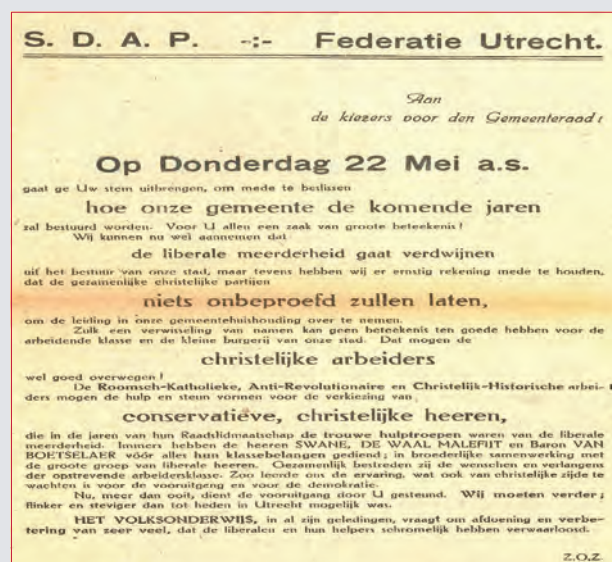
van stroobiljetten kende de partij van stakingscomités en arbeidersbonden¹¹ en hoewel ook de andere vormen van campagne voeren niet uniek waren, wierpen ze, zo bleek uit de verkiezingsuitslag, wél hun vruchten af.

Net als andere partijen organiseerde de SDAP in de aanloop naar de verkiezingen verschillende openluchtvergaderingen 'die door de Afdelingen in de week voorafgaande aan den verkiezingsdag in de verschillende stadsgedeelten zullen worden belegd en waarin door onze candidaatslede[n] het woord zal worden gevoerd'. In de brief van 4 mei werden de kandidaatsraadsleden nadrukkelijk verzocht de data van die vergaderingen vrij te houden zodat ze hun opwachting konden maken.

Politieke factor van belang

Het feit dat de SDAP een groot voorvechter van algemeen kiesrecht was, heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de overwinning op 22 mei 1919. De partij organiseerde verschillende landelijke, regionale en lokale kiesrechtbetogingen zoals die op 17 september 1916 in de hoofdstad. Alle leden werden in een brief van 18 augustus 1916 opgeroepen deel te nemen - 'Wij moeten minstens met 1500 man naar Amsterdam!' - en er werd voor die dag zelfs goedkoop treinvervoer geregeld. De Utrechtse deelnemers werden uitgenodigd daaraan voorafgaand 'Op den morgen van Zondag 17 September een kiesrecht demonstratie met vaandels en muziekkorpsen door Utrecht te houden, waaraan geen enkele onzer leden mag ontbreken.'

Dat de SDAP haar nieuw verkregen zetels onder andere te danken had aan de invoering van het algemeen kiesrecht, waar de partij zo voor gestreden had, werd ook erkend door andere partijen. *Het Volk* (ondertitel: 'dagblad voor de arbeiderspartij') citeert op 28 mei 1919 een reactie van zowel de katholieke *Gelderlander* als de liberale *Zut-*

Pamflet van de SDAP dat waarschuwt voor het gevaar dat de christelijke partijen de macht in de gemeenteraad over zullen nemen van de liberalen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK

O. de Weerd was een van de SDAP-kandidaten die in 1919 werd gekozen in de Utrechtse gemeenteraad. Het betrof een herverkiezing, want hij zat al sinds 1909 in de raad en zou daar tot 1932 deel van uitmaken. De foto toont hem op weg naar een raadsvergadering in 1926.

□ OVERDRUK UIT UTRECHTSCH COURANT 1926 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

phensche Courant. De redactie van laatstgenoemde krant erkent zelfs 'dat menige hervorming van belang, die de gemeenschap ten goede kwam, te danken is aan de drijvende kracht van de S.D.A.P.'¹²

De SDAP heeft in de aanloop naar de Utrechtse gemeenteraadsverkiezingen van 1919 haar gezicht vaak en op verschillende manieren laten zien door middel van demonstraties, openluchtvergaderingen, pamfletten en andere acties. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* concludeert op 23 mei, daags na de verkiezingen: 'Utrecht deelt in het algemeen verschijnsel dat het nieuwe kiesstelsel te aanschouwen heeft gegeven, een versterking van rood.' De SDAP werd vanaf dat moment een politieke factor van belang in de Utrechtse gemeenteraad.

Noten

- 1 B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PVDA 1878-1978* (Amsterdam 2002) 90-91, 165-166, 182-183.
- 2 R.E. de Bruin e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde'.* *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 423.
- 3 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief SDAP. Federatie Utrecht, inv.nr.115.
- 4 Kaz Gommans, *Een strijd om de kiezer: Een onderzoek naar de electorale cultuur van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, 1918-1929* (Scriptie Radboud Universiteit Nijmegen, 2018) 17.
- 5 'Overzicht der uitgebrachte stemmen' en 'Ons eerste vrouwelijke raadslid', *Utrechtsch Nieuwsblad*, 23 mei 1919, 2.
- 6 *Limburger koerier : provinciaal dagblad* 29 juni 1920, p. 1.
- 7 'De Meibetooging', in: *Het Volk* 4 mei 1917.
- 8 'Soc.Dem.Vrouwenklub', in: *Utrechtsch Nieuwsblad* 30 augustus 1919, 2.
- 9 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief SDAP. Federatie Utrecht, inv.nr.84, 147. Veel voorbeelden van door de SDAP en andere partijen gebruikt propagandamateriaal zijn te vinden in Stukken betreffende verkiezingen VV 14 in de bibliotheek van HUA.
- 10 Gommans, *Een strijd om de kiezer*, 30.
- 11 'Staking Nieuweroord', in: *Utrechtsch Nieuwsblad* 7 april 1919, 4.
- 12 'Binnenland. De Gemeenteraadsverkiezingen Onze zetelwinst', in: *Het Volk* 28 mei 1919.
- 13 Ontleend aan De Bruin e.a., *'Een paradijs vol weelde'*, 474.

Agenda

Historisch Café

Op *vrijdag 12 oktober* zal Bart Seidel, rondleider bij het Gilde, een inleiding verzorgen over de wijk Oog in Al. Hij neemt de toehoorders aan de hand van vele illustraties mee door de wijk. Dit ter voorbereiding op een twee uur durende wandeling die hij op woensdag 17 oktober 2018 van 13.00 tot 15.00 uur verzorgt voor belangstellenden (zie hieronder).

Een maand later, op *vrijdag 9 november*, vertelt Jan Spoolder over het leven en werk van de Joodse straatfotograaf Eduard Sanders (1886-1942) die vanaf 1912 tot 1942 in Utrecht woonde en in en vanuit de stad werkte. De nadruk zal vooral liggen op zijn levensverhaal en de vele foto's die hij maakte in de stad en provincie Utrecht. Samen met Berry Meesters doet Jan Spoolder, die in Utrecht algemene letteren studeerde, onderzoek naar Sanders en verzamelen ze zijn werk.

De titel van het historisch café op *vrijdag 14 december* dat gepresenteerd wordt door Victor Lansink luidt *Het Spoor en de Stad - 175 jaar spoorwegen in Utrecht*. In december is het 175 jaar geleden dat Utrecht met het spoor verbonden werd. Victor Lansink, vakspecialist beeld en spoorhistorisch medewerker bij het Utrechts Archief en co-auteur van verschillende spoorhistori-

sche boeken, vertelt aan de hand van veel beeldmateriaal hoe de ijzeren gordel rond Utrecht de domstad tot spoorweghoofdstad maakte maar de stad ook belemmerde in hoognodige uitbreidingen.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40 Utrecht. Zaal open om 16.30 uur. De voordracht begint om 17.15 uur en duurt circa 45 minuten.

Rondleiding Oog in Al

Op *woensdag 17 oktober* vindt onder leiding van Bart Seidel van 13.00 tot 15.00 uur een wandeling plaats door de wijk Oog in Al met onder andere aandacht voor het bijzondere stratenplan van Berlage en Holsboer, het verhaal van 'de dolle jonker' Everard Meijster die het landgoed Oog in Al liet aanleggen, de Rijksmunt, het Rijks Militair Hospitaal, woningbouwvereniging Buiten Thuis en het Cereolcomplex.

Aanmelden voor de rondleiding kan bij Anne Marie Molensky, annemariemolensky@gmail.com De kosten bedragen € 5,-.

Lezing middeleeuwse kerken

Op *donderdag 15 november* verzorgt prof.dr. Justin Kroesen, hoogleraar cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Bergen (Noorwegen) en tot 2016 docent en onderzoeker aan de Rijksuniversiteit Groningen, een lezing met als titel *De Middeleeuwse kerk als vindplaats in Europa*.

Tussen de 12e en 16e eeuw kende heel West-Europa, van Portugal tot Finland, een gedeelde religieuze en culturele identiteit die het beste tot uiting kwam in kerkgebouwen en hun interieurs. In zijn lezing leidt Justin Kroesen u langs middeleeuwse kerken in heel Europa, op zoek naar de vele, soms verrassende verbindingen tussen regio's en plaatsen.

Zo blijkt dat het Europa van de altaarfrontalen, baldakijnen, retabels, doopvonten en koorhekken geen binnengrenzen kende en zich kenmerkte door voortdurende uitwisseling. Op deze manier komt ook de middeleeuwse kerkenstad Utrecht in een ander licht te staan.

De lezing vindt plaats in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40 Utrecht. Aanvang 19.30 uur. Aanmelden bij Jaap van Laar, vanlaar123@casema.nl. Entree € 5,-.

Lezing Spinoza in Utrecht

Op *donderdag 20 december* houdt dr. Albert Gootjes, onderzoeker aan de Universiteit Utrecht (Departement Filosofie en Religiewetenschap), een lezing onder de titel *Hoog bezoek: Spinoza's reis naar Utrecht*. In de zomer van 1673, tijdens de Franse bezetting van Utrecht, bracht Nederlands beroemdste filosoof Spinoza enkele weken door in onze stad. Geen gebeurtenis uit heel zijn leven heeft zo tot de verbeelding gesproken: het was zijn enige verblijf buiten Holland en zou hem in contact brengen met de Franse generaal Louis de Bourbon, de prins van Condé. Albert Gootjes gaat aan de hand van nieuw bronnenmateriaal in op de motieven van Spinoza om deze gevaarlijke reis te ondernemen en op de vraag wie de plannen daartoe tot stand bracht.

De lezing vindt plaats in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40 Utrecht. Aanvang 19.30 uur. Aanmelden bij Jaap van Laar, vanlaar123@casema.nl. Entree € 5,-.

Nacht van de Utrechtse Geschiedenis

De laatste activiteit in het lustrumjaar 2018 is de allereerste editie van de *Nacht van de Utrechtse Geschiedenis* op zaterdag 13 oktober. Dit evenement om de geschiedenis van stad en regio Utrecht te vieren, wil de Vereniging Oud-Utrecht elk jaar met haar partners organiseren. Dit jaar is de hoofdlocatie Het Utrechts Archief aan de Hamburgerstraat.

De Nacht van de Utrechtse geschiedenis staat in het teken van grote opstanden, rebellen en protest. U kunt uw kennis bijspijkeren in interessante lezingen, u laten verrassen in interactieve theater- en filmvoorstellingen, de rebel in u zelf ontdekken tijdens één van de activistische workshops of even bijkomen met een historisch hapje en lokaal biertje. Van de Bataafse opstand tot de Vietnamdemonstraties reizen we deze Nacht door de Utrechtse geschiedenis.

Meer informatie volgt op www.oud-utrecht.nl en in de Oud-Utrecht-bijlage bij de DUIC-krant die op 29 september verschijnt.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl